

6. PRŪŠU VALODA UN PRŪŠI

6.1. PRŪŠU VALODA

Prūšu valodu dēvē gan par *Kleinkorpusprache*, t. i., valodu, no kuras saglabājies maz dotumu, gan par *Mischsprache*, t. i., valodu, kuru ļoti spēcīgi ietekmējušas citas valodas. Pirmais no šiem apzīmējumiem ir neapšaubāms¹, bet par otro bieži notiek diskusijas. Noskaidrot prūšu valodas patieso stāvokli ir grūti, jo visas trūcīgās rakstu liecības, kas saglabājušās līdz mūsu dienām, ir rakstījuši vācieši un tām raksturīgs nesistemātiskums noteiktu skaņu attēlošanā, kā arī spēcīga citu valodu ietekme. Šie teksti atspogulo situāciju, kad Prūsijā droši vien jau bija nostiprinājusies divvalodība. Šie apstākli sarežģī prūšu valodas izpēti, bet varbūt tieši grūtību dēl sī baltistikas joma piesaista aizvien vairāk zinātnieku – īpaši pēdējās desmitgadēs vērojama pastiprināta interese par prūšu valodu.

6.1.1. Baltu Prūsija viduslaikos

Saglabājies pavisam maz vēstures avotu, kas liecinātu par notikumiem Baltijā feodālisma laikmetā². Joprojām savu vērtību ir saglabājis Tepena (*Töppen*, 1853, par Tepenu sk. *Biskup*, 1990) viduslaikiem veltītais historiogrāfiskais darbs. No hronikām vislielāko ievērību pelnījis XIV gs. sacerējums *Chronicon terre Prussiae*, ko sarakstījis Vācu ordeņa oficiālais vēsturnieks un kapelāns Duisburgas Pēteris. Šis darbs, protams, pārstāvēja konkrētus ideoloģiskos un politiskos mērķus; šajā hronikā detalizēti

¹ Sk. *Untermann* 1989.

² Piem., XIII gs. Indriķa "Livonijas hronika", XIV gs. Hermanna fon Vartberga (*Hermann von Wartberg*) hronika un Marburgas Viganda hronika (sk. *SRP*).

vēstīts par notikumiem laikā no 1190. līdz 1330. gadam, kad pēc ilgas lietuviešu un prūšu kopīgās cīņas pret vācu agresiju rietumbaltu tautas paklāvās Vācu ordenim un tas ieguva savā varā arī Žemaitiju³. Tolaik frontes līnija un robeža starp naidīgajiem spēkiem sakrita ar Nemunas upi. Kaut arī pirmās ziņas par prūšiem, tāpat kā par pārējām Baltijas tautām, saglabājušās no visai vēlina laika, tomēr zināms, ka kristīgie misionāri ieradās šajā zemē jau ap gadu tūkstošu mijū. Par pirmo Prūsijas misionāru uzskatāms Prāgas Adalberts, kurš 997. gadā izbrauca no Dancigas un devās uz Sembu; taču viņš ielauzās prūšu svētbirzīs un postija tās, tāpēc sākumā viņu no prūšu zemēm padzina. Tomēr Adalberts ietiepīgi turpināja savu darbību, un viņu pie Vislas grīvas nogalināja prūsis Siggo. 1006. gadā Mazovijā ieradās arhibiskaps Brunons (Bonifācījs) no Kvērfurtes (*Bonifacius von Querfurt*), 1009. gadā viņš devās uz Prūsiju, kur centās pievērst pagānus kristīgajai ticībai, taču pēc trim gadiem Brunonu un viņa astoņpadsmiņu pavadoņus nogalināja pie Prūsijas un Krievijas robežas⁴. Panākumus neguva arī nākamā kristīgā misija, kas Prūsijā ieradās ap 1140. gadu un ko vadīja Olomoucas bīskaps Zdiks.

Uzskata, ka XIII gs. sākumā Prūsijā bijis aptuveni 170000 – 200000 iedzīvotāju 40000 km² lielā teritorijā ar vidējo iedzīvotāju blīvumu 4 – 5 cilvēki uz vienu km². Prūši dzīvoja atsevišķās grupās, un arī šī iemesla dēļ viņiem bija grūtāk nosargāt savu neatkarību un pretoties iebrucējiem, kuri, sagraudami prūšu mierīgo dzīvi un pagāniskās ieražas, uzsāka savus iekarojumus no Prūsijas rietumdaļas⁵.

Kā jau iepriekš minēts, Polijas valdnieki atbalstīja gan kristīgo misiju, gan atsevišķu karagājienu centienus evaņģelizēt prūšu ciltis; bet Mazovijas Konrāds laikā starp 1220. un 1230. gadu nolēma pasteidzināt Prūsijas

³ Par Vācu ordeņa darbību Baltijā sk. *Górski* 1971, *Biskup*, *Labuda* 1986; *Boockmann* 1992, 1 – 244.

⁴ Par Brunonu un viņa uzskatiem sk. *Wenskus* 1956. Par Adalbertu sk. *Beresnevičius* 1994.

⁵ Par baltu pagānisko religiju sk. 4.3. Sīkāk par prūšu dzīvesveidu un reliģiju pirms Vācu ordeņa iebrukuma sk. *Górski* 1971, 22 – 36 un citur; *Schmalstieg* 1976, 224 – 233; *Kulakov* 1994. Prūšu sadzīvi mēģinājušas rekonstruēt *Okulicz-Kozaryn* 1983 un *Usačiovaitė* 1994. Vispārīgi par prūšu vēsturi un kultūru sk. *Łowmianski* 1935; *Kilian* 1980; *Schneidereit* 1989; sk. arī krājumu *Beresnevičius*, *Narbutas* 1994.

iekarošanu un uz Vislu nosūtīja Vācu ordeni, mūku militāri reliģisku organizāciju, apsolījis, ka ordenim piederēs viss, ko izdosies iekarot *in partibus Prussiae*. 1226. gadā imperators Frīdrihs II pasniedza ordena lielmestrām Hernānim fon Zalcam (*Herrmann von Salza*) dokumentu, ar kuru apstiprināja ordena īpašuma tiesības uz Prūsijā iekarotajām zemēm (Rimini Zelta bulla). Arī Romas baznīca atbalstīja ticības izplatīšanu ar militāriem panēmieniem⁶, un driz tika organizēti īsti krusta kāragājieni⁷, tādējādi neapdomīgi veicinot vācu *Drang nach Osten* (burt. spiedienu uz austrumiem), kas vēl daudzkārt atkārtojās Centrālās un Austrumeiropas vēsturē.

Biežajās sadursmēs ar vietējiem iedzīvotājiem, protams, bija daudz upuru; un prūsi bija pirmā no baltu tautām, kas tik smagi cieta no pakāpeniski izkāva, ticības nesēju vācu krustnešu iebrukuma. Prūšus pakāpeniski izkāva, un pat šis tautas apzīmējums zaudēja savu baltisko nozīmi (to uztver tikai valodniecības un vēstures speciālisti), un to attiecināja uz vēlāko vācu lielvalsti⁸. Kaut arī prūsi izmīsgā pretojās un bieži sacēlās pret vācu varu (īpaši iekszemē), tomēr ordenis drīz pakļāva visas prūšu zemes: vispirms pēc septiņiem kara gadiem 1237. gadā tika iekarota Semba (arī valodas ziņā). Kēnigsbergā tolaik bija aptuveni 7000 iedzīvotāju. Divvalodība pastāvēja vienīgi prūšu vidū, jo vācieši, saskaroties ar vietējiem iedzīvotājiem, kas neprata vācu valodu, izmantoja tulku; tomēr ir zināmi gadījumi, kad prūšu valodā mēģināja pārtulkot svarīgākās lūgšanas. 1525. gadā Ordeņa valsts pārtapa par laicīgo Prūsijas hercogisti, Albrehts fon Hoencollerns (*Albrecht von Hohenzollern*) atklāti atbalstīja reformāciju un 1544. gadā nodibināja Kēnigsbergas universitāti, kas viņam par godu dēvēta par *Albertina*. Pateicoties šīm vēsturiskajām un konfesionālajām pārmaiņām, tika izdoti luterānu katehismu tulkojumi prūšu valodā; tulkojumu mērķis bija izglītot Prūsijas hercogistes iedzīvotājus protestantismā (sk. 6.2.1.).

tomēr daļa aizbēga uz Lietuvu). Var apgalvot, ka 1283. gadā, pēc 53 gadus ilgām cīnām, Prūsija bija pilnībā iekarota un visa tās teritorija no Vislas līdz Nemunai nonākusi ordena paklautībā. Kopš tā brīža ordenis arvien aktivāk centās iekarot Lietuvas Lielkunigaitiju. Karadarbība starp Lietuvu un Ordeņa valsti turpinājās līdz 1410. gadam, kad lietuviešu un polu apvienotie spēki Vitauta Dīžā vadībā pie Tannenbergas (liet. *Žalgiris*) sakāva ordeni, – tieši no šī brīža sākās ordena varenības noriets.

Prūšu zemju liktenis bija izlemts: tur apmetās aizvien jauni vācu kolonistu vilni, kas ieradās no dažādiem Vācijas novadiem; nedaudznie vietējie iedzīvotāji, kas bija izdzīvojuši ilgajos karos, varēja nodarboties ar zemkopību vai klūt par kalpiem. Germanizācijai visilgāk pretojās Semba (arī valodas ziņā). Kēnigsbergā tolaik bija aptuveni 7000 iedzīvotāju. Divvalodība pastāvēja vienīgi prūšu vidū, jo vācieši, saskaroties ar vietējiem iedzīvotājiem, kas neprata vācu valodu, izmantoja tulku; tomēr ir zināmi gadījumi, kad prūšu valodā mēģināja pārtulkot svarīgākās lūgšanas. 1525. gadā Ordeņa valsts pārtapa par laicīgo Prūsijas hercogisti, Albrehts fon Hoencollerns (*Albrecht von Hohenzollern*) atklāti atbalstīja reformāciju un 1544. gadā nodibināja Kēnigsbergas universitāti, kas viņam par godu dēvēta par *Albertina*. Pateicoties šīm vēsturiskajām un konfesionālajām pārmaiņām, tika izdoti luterānu katehismu tulkojumi prūšu valodā; tulkojumu mērķis bija izglītot Prūsijas hercogistes iedzīvotājus protestantismā (sk. 6.2.1.).

6.1.2. Geolingvistiskās ziņas, prūšu zemes

Prūšu lingvistiskās kopienas robežas XII un XIII gs. ziemeļos veidoja Baltijas jūru un Nemuna, bet rietumos – Visla; salidzinoši nenoteiktas un mainīgas bija dienvidu robežas ar poļu, mazūru un kašubu zemēm, kā arī austrumu robežas ar jātvingiem un lietuviešiem. Blakus daudzām citām ziņām par Prūsijas politisko, sabiedrisko un saimniecisko dzīvi Duisburgas Pēteris savā *Chronicon terre Prussie min arī šādu Prūsijas iedalijumu vienpadsmīt novados*¹¹:

⁶ Sk. *Pakarklis* 1987; *Gudavičius* 1989, 47 – 66.
⁷ Vispārīgu priekšstatu var gūt *Jakštas* 1959; *Christiansen* 1980. Par Eiropas aristokrātu piedāļanos krusta karos Prūsijā sk. *Macquarie* 1985, *Paravicini* 1989.
⁸ Šī iemesla dēļ mūsdienās Prūsijas un prūšu vārdu galvenokārt lieto, lai apzīmētu seno Brandenburgas novadu un tā iedzīvotājus; si vārda nozīmes mainīja notikusi salidzinoši vēlu – XVIII gs. sākumā, kad Brandenburgas markgrāfs pasludināja sevi par Prūsijas karali; bet Prūsijas teritorija bija pievienota Brandenburgas īpašumiem jau gadsimtu iepriekš – 1618. gadā.

⁹ Par Vācu ordena cīnām ar prūšiem un lietuviešiem sk. *Urban* 1975.

¹⁰ Šī vēsturiskā persona vēlāk kļuvusi par bieži izmantotu literāro tēlu, kas sastopams ievērojamu lietuviešu dramaturgu darbos, piem., Joza Gruša lugā (Juozas Grušas, pirmuzvedums 1957. gadā). Sk. arī *Heinrich* 1865; *Urban* 1978.

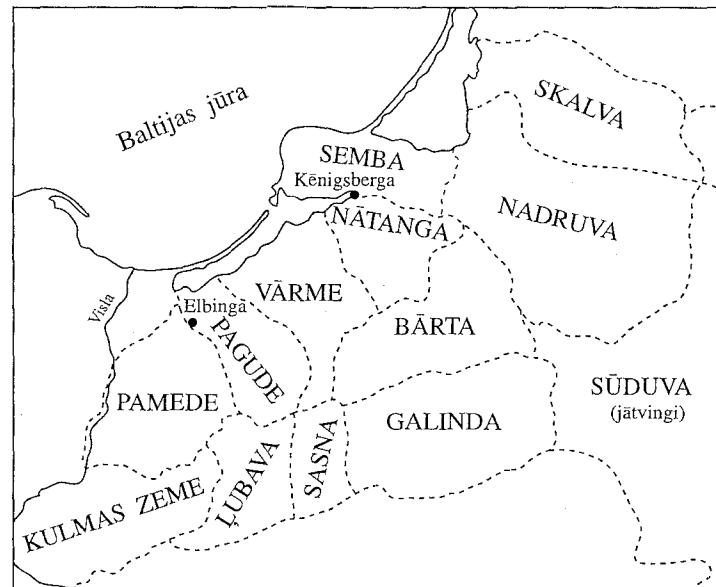
¹¹ Sk. *SRP*, I, 51 – 52; *Scholz, Wojtecki* 1984, 98; *Batiura*, 1985, 85. Plašāk par prūšu zemju nosaukumiem sk. *Būga* 1924a, 110 – 121; *Maziulis* 1966c, 15 – 22; *Schmalstieg* 1976, 5 – 14.

Terra Prussiae in XI partes dividitur. Prima fuit Colmensis et Lubovia, que ante introitum fratrum domus Theutonice quasi fuerat desolata. Secunda Pomesania, in qua Pomesani. Tercia Pogesania, in qua Pogesani. Quarta Warmia, in qua Warmienses. Quinta Nattangia, in qua Nattangi. Sexta Sambia, in qua Sambite. Septima Nadrowia, in qua Nadrowite. Octava Scalowia, in qua Scalovite. Nona Sudowia, in qua Sudowite. Decima Galindia, in qua Galindite. Undecima Barthia et Plicka Barthia, que nunc major et minor Barthia dicitur, in qua Barthi vel Barthenses habitant.

[Prūsijas zeme ir iedalāma vienpadsmīt dalās. Pirmā bija Kulmas [zemel] un Lubava, kas pirms Vācu ordeņa brāļu ienākšanas bija gandrīz neapdzīvota. Otrā ir Pamede, kurā [dzīvol pamēdieši. Trešā Pagude, kurā pagudieši. Ceturta Vārme, kurā vārmieši. Piektā Nātanga, kurā nātangi. Sestā Semba, kurā sembi. Septītā Nadruva, kurā nadruvieši. Astotā Skalva, kurā skalvji. Devītā Sūduva, kurā sūduvi. Desmitā Galinda, kurā galindi. Vienpadsmītā Bārta un Plika Bārta, kurā bārti.] (Tulkojumā ko tagad sauc par lielo un mazo Bārtu, kurā dzīvo bārti jeb bārtiesi.] (Tulkojumā izmantoti rekonstruētie novadu nosaukumi. – *Tulk. piez.*)

Pamedes (*Pomesania*) novads atradās blakus Polijai, starp Osu, Vislu un Nogatu, no tā latīniskā nosaukuma ar poļu valodas starpniecību iespējams rekonstruēt prūšu vārdu po. **po-miedz-anie* < pr. **pa-medjan* ‘gar mežu’, sal. latv. *mežs*, liet. dial. *mēdžias* t. p.¹² Uz ziemaļaustrumiem no Pamedes atradās Pagude (*Pogesania*), kas sniedzās aptuveni līdz Se-rijas upei, arī tās nosaukumu var rekonstruēt tādā pašā veidā po. **po-gedz-anie* (< **po-gēdzane*), kas atvasināts no pr. **pa-gudjan*, sal. pr. *gudde* ‘krūms’. Vēl atrodami sādi novadu nosaukumu skaidrojumi: Vārme (*Warmia*) no pr. *wormyan* ‘sarkans’, sal. v. *Ermland*, Nātanga (*Nattangia*) varbūtēji ir hidronīmiskas izcelsmes vārds; Sembas (*Sambia*) vārdu grūti izskaidrot, jo nav zināms, vai pirmais līdzskanis izrunāts kā /s/ vai /z/, sal. v. *Samland*. Uz austrumiem no Kuršu jomas atradās Nadruva (*Nadrowia*), kuras nosaukumam piedāvāti vairāki etimi: pēc Būgas domām, vārds atvasināts no pr. **na* ‘uz, virs’ un **drawis* ‘koks'; savukārt Kuzavinis (*Kuzavinis*) to atvasina no ide. hidronīmiskā celma **dreū-* ‘plūst’, sal. sind. *drāvati* t. p. Starp Nadruvu un lietuvišu novadu Žemaitiju atradās Skalva (*Scalowia*), kuras nosaukums radies no hidronīma, sal.

¹² Citādu viedokli pauž Powierski 1965. Viņš uzskata, ka sākotnējā robeža starp Prūsiju un Pomerāniju nav stiepusies gar Vislu, bet gan atradusies tālāk uz austrumiem un tādējādi visa Pamede (Pomezānija) piederējusi poliem.

7. attēls. Priūšu zemes XVII gs.

Skalvā, Skalvē u. c. un liet. *skaláuti* ‘skalot’¹³; uz dienvidiem no Nātangas atradās Bārta. Par prūšu zemēm Galindu un Sūduvu, ko pieminējis Ptolemajs, un to nosaukumiem runājām jau iepriekš (sk. 1.3.2., 5.4.).

Spriežot pēc toponīmiskā elementa *prus-* izplatības, Antonevičs (Antoniewicz, 1965) ir norādījis, ka XII gs. beigās – XIII gs. sākumā prūši, iespējams, dzīvojuši teritorijā, kas sniegusies līdz pat Novogrudekas apkārtnei. Antonevičs prūšu etnisko teritoriju iedalījis trīs ģeokultūralajos areālos. Pirmajā no tiem ietilpst senās Prūsijas zemes Pamede, Pagude, Lubōva, Galinda un Sūduva; šis areāls bijis robežosla, kur līdz pat vienduslaikiem saskārušās slāvu un baltu ciltis. Otrs, centrālais areāls aptuveni sakrit ar Vārmes un lielās un mazās Bārtas teritoriju; šajā areālā no vissenākajiem laikiem iedzīvotāji bijuši prūši, un šeit citu valodu ietekme bijusi vismazākā. Savukārt trešajā areālā ietilpst Nātanga, Nadruva

¹³ Par skalvju un nadruviešu piederiņu prūšiem ir rakstījis Mažiulis 1994c; taču salīdzinoši agri, jau ap VI gs., sācies to lituanizācijas process, kas beidzies tikai XV – XVI gs.

un Sembā; šeit vietējais prūšu elements nepārtraukti attīstījies līdz agrajiem viduslaikiem. Antonēvičs (*Antoniewicz*, 1966) mēģinājis saskaņot arheoloģiskos un hidronīmijas datus un no jauna noteicis Prūsijas dialektālo iedalījumu, kura pamatā ir atšķirības hidronīmos; savā darbā viņš izmanto Becenbergera (*Bezzenberger*) kādreiz ierosināto dalījumu pēc upju nosaukumiem, kas beidzas ar *-upe* (tādi uzskatāmi par lietuviskas izcelsmes vārdiem) vai ar *-ape* (tie atzīti par prūsiskiem). Tādējādi Antonēvičs secina, ka otrs areāls (Pamedes dialekti) pieder pie *-ape* tipa, bet pirmajā areālā *-ape* tipa hidronīmu nav, savukārt trešajā (Sembas) areālā atrodami arī hidronīmi ar *-ape*; izņēmums ir Nadruva, kur izplatīti vēlāki darinājumi ar *-upe*, kas uzskatāmi par viduslaikos sākušās lietuviešu kolonizācijas pēdām.

Pastāv atšķirīgi viedokli par prūšiem un to sākotnējo dzivesvietu; piemēram, polu vēsturnieki uzskata, ka vācu brūninielu iebrukuma laikā Kulmas zemē un Ľubovā dzīvoja poļi un tikai XIII gs. šajos novados apmetās prūši; turpretī vācu vēsturnieki apgalvo, ka šo divu novadu pamatiņdzīvotāji bijuši prūši¹⁴.

6.1.3. Etnonīms

Prūšu vārds (*Bruzī*) pirmoreiz minēts IX gs. Bavārijas Geogrāfa darbā¹⁵, un kā *Burūs* tie pieminēti ap 965. gadu arāba ībrahīma ibn Jakūba sacerējumā¹⁶. Citos viduslaiku avotos atrodami šādi šī etnonīma rakstības varianti: *Pruzze*, *Pruze*, *Pruzzorum*, *Prucorum* un *Pruciam*. Krievu uzrakstos uz bērza tāsīm vairākkārt atrodams antroponīms *Проуси*, kas, jespējams, atvasināts no etnonīma¹⁷. Vēlākos laikos prūšu vārdu piemin aizvien biežāk. Jāpiebilst, ka formas *Borussi* un *Prutheni* ir māksligi radītas daudz vēlāk. Trešajā prūšu katehismā (sk. tālāk) ir atrodams īpašības vārds *prūs-isk-an* un atvasināts apstākļa vārds *prūs-isk-ai*, kas liecina par sakni **prūs-*, sal. liet. *prūsai*, latv. *prūši*¹⁸. Būga (1924a, 120) secinājis, ka

¹⁴ Šis jautājums analizēts Schmalstieg 1976, 6 – 8. Savukārt renesanses laiku vācu darbos šīs zemes tika atzītas par sākotnēji "germāniskām" (sk. Dini 1992).

¹⁵ Sk. Zakrzewski 1917.

¹⁶ Sk. Kowalski 1946, 147.

¹⁷ Sk. Arcichovskij, Janin 1978, 42 – 45 (gramota nr. 439).

¹⁸ Sk. Mažiulis 1966c, 13 un 15, 39. piezīme; Fraenkel 1962 – 1965, 659.

šī prūšu nosaukuma forma nevar būt senāka par IX – X gs., jo citādi polu avotos tas parādītos kā **prys* un nevis *prussy*.

Aplūkosim galvenās etimoloģiskās hipotēzes. Otrebskis (*Otrebski*, 1955) ir izteicis hipotēzi, ka prūšu vārds saistāms ar sind. *píruṣah* 'cilvēks', turpretī Rudnickis (*Rudnicki*, 1957 – 1958) to saista ar liet. *praūsti* 'mazgāt', po. *prychać* 'šlakstīt' un kā iespējamo etnonīma nozīmi norāda "ar asinim apšlakstītie" vai tamlidzīgi. Sastatot prūšu vārdu ar iepriekš minēto lietuviešu darbības vārdu, ir izteikti pieņēmumi arī par šī etnonīma izcelsmi no hidronīmiem. Šo hipotēzi atbalsta vairāki lietuviešu zinātnieki¹⁹, un tā paredz, ka pastāvējis liet. *praūsti* radniecīgs prūšu darbības vārds un no tā atvasināts lietvārds (varbūt arī hidronīms) **prūsa* 'svaigā, vēsā vieta' (sal. v. *Frisches Haff*, ko šīs hipotēzes aizstāvji uzskata par kalku). Atšķirīgs ir Trubačova viedoklis, viņš apgalvo, ka senie balti pārvietojusies no austrumiem uz rietumiem un tādējādi **Prūsa* uzskatāms par senu baltu valodā pārveidotu germānismu, kas saistāms ar Frīzijas nosaukumu (germānu pirmvalodas **Frūsa* / *Frūſja*); par to liecinot arī jau pieminētais liča nosaukums v. *Frisches Haff* (tā saistība ar v. *frisch* 'svaigs' < **freska-* izskaidrojama ar tautas etimoloģiju)²⁰. Savukārt Karaļūns (*Karaliūnas*, 1977) etimoloģiski saista prūšu nosaukumu ar liet. *prūsti* 'augt, zelt', latv. *prausties* 'briest, pienemties spēkā' un līdzīgiem baltu vārdiem un norāda, ka **prūsis* / *-as* sākotnēji bijas sugas vārds, kas nozīmējis cilvēku grupu (vai arī bijis sugas vārds ar nozīmi 'laudis', 'tauta')²¹. Šmids (*Schmid*, 1992, 223 – 234, kur skaidrots arī etnonīms **kursas*) vārdam **prūsas* piedēvē nozīmi 'labi noaudzis, spēcīgs'; savu teoriju Šmids pamato ar iepriekš minētajiem latviešu un lietuviešu vārdiem, kā arī ar antroponīmiem (bet ne hidronīmiem).

6.2. PRŪŠU VALODAS MATERIĀLI

Šobrīd reti kurš tic zinām par varbūtējo *Ars minor* (Donāta sastādītas latīnu valodas gramatikas) tulkojumu, ko "in illorum barbaricum linguam

¹⁹ Savukynas 1963; Kuzavinis 1964; Mažiulis 1966c; Kazlauskas 1967, 163.

²⁰ Sk. Trubačēv 1965.

²¹ Saskaņamas paralēles ar lat. *plēbs* 'pūlis' un *implēre* 'piepildīt', kā arī ar gr. πληθύς 'pūlis, daudzums' un πιμπλάνω 'piepildīt'.

cum maximo labore" [viņu barbariskajā valodā ar vislielākajām pūlēm] XIII gs. otrajā desmitgadē veicis pāvesta sūtnis baltu zemēs Guljelmo Sabaudjeti (*Guglielmo Sabaudieti*) no Modēnas²². Tātad, ja mēs uzskaitijumā pamatoji neiekļaujam šo varbūt pastāvējušo gramatiku, redzam, ka līdz mūsdienām saglabājies pavisam maz prūšu valodas materiālu: divi prūšu vārdru saraksti, trīs luterānu katehisma tulkojumi un daži fragmentāri teksti. Tādējādi no prūšu valodas saglabājies aptuveni 1800 vārdru, protams, te nav ietverts onomastikas dotumu skaits.

6.2.1. Prūšu valodas pieminekļi

Senākie prūšu valodas teksti, kas saglabājušies līdz mūsdienām, ir Elbingas vārdnīca (= VE, ap XIV gs.) un Grunava vārdnīca (= VGr, XVI gs. sākums); pirmajā iekļauti 802 vārdi, bet otrajā – aptuveni 100 vārdru un daži sarunvalodas izteicieni; abās vārdnīcās prūšu valodas šķirkli izkārtoti tematiski un tiem preti dots tulkojums vācu valodā²³.

Vienīgā saglabājusies VE kopija ir tapusi XIII gs. beigās vai XIV gs. sākumā, "per manus Petri Holcz Wesscher De mai' en Burg [= Marienburg]" [ar Marienburgas Pētera Holca Vešera roku]²⁴. Šī vārdnīca veidoja tā sauktā *Codex Neumannianus* pēdējās septinpadsmit lappuses; to atrada F. Neimans (*F. Neumann*) 1868. gadā starp Elbingas tirgona A. Grībnavas (*Griibnau*) dokumentiem, un līdz Otrajam pasaules karam šī vārdnīca glabājās Elbingas bibliotēkā, taču kara laikā sējums pazuda. VE ir tipiska jēdzienu vārdnīca, kurā šķirkli iedalīti aptuveni trīsdesmit tematiskās grupās (religija – Dievs, debesis; daba – zeme, uguns, gaiss; cilvēka ķermenis; ģimene un radinieki; māja; lauku sēta un darbi; rati un ragavas; dzirnavas; maize; virtuve un mājsaimniecības riki; pārtika un ēdiens; karš un ieroči; zirglietas; audumi; šuvēja un kurpnieka darbs; metāla

²² Šo rēgainingo "sesto" prūšu valodas pieminekli vairākkārt pieminējuši, piem., Brückner 1898, 483, 1. piezīme; Helm, Ziesmer 1951, 26–27; Schmalstieg 1976, 83–86; u. c. Jansons 1965 visai skeptiski izteicies par šī teksta pastāvēšanas iespēju. Vēl izskanējis viedoklis, ka, pat ja mēs pienemtu, ka tāda gramatika ir pastāvējusi, vienalta nebūtu skaidri zināms, vai tā bijusi tulkota prūšu un nevis latviešu, lietuviešu vai pat somu valodā. Sk. Donner 1929.

²³ Par vārdnīcu vācisko daļu sk. Ziesmer 1919–1920; Marchand 1970.

²⁴ Sk. Nesselmann 1868; Bezzenger; Simon 1897; Mažiulis 1966c, 59–75.

darbariki; pirts; zivis; augi; mājas un savvaļas dzīvnieki; lopkopība; medības; putni; rāpuli; *orbis mundi*). Šāds iekārtojums ir raksturīgs latīnu un vācu viduslaiku manuskriptiem. Pēc Becenbergera un vēlāk arī Trautmana (*Bezzenger, Trautmann*) domām, šī vārdnīca sarakstīta tiesu vajadzībām²⁵; šo pielietojumu apšauba Marhands (*Marchand*, 1970, 112), norādīdams, ka vārdnīcā iekļauti arī vārdi (piem., debesu spīdekļu nosaukumi), kas īsti neatbilst šim mērķim. Pēc Eilera domām (*Euler*, 1988, 9), šai vārdnīcā bija tāds pats uzdevums, kādu mūsdienās veic tūristu sarunvalodas vārdnīcas.

Otra līdz mūsdienām saglabājusies vārdnīca tiek saukta par Grunava vārdnīcu (saīsinājums VGr), jo Tolkmikitā (po. *Tolkmicko*) mūks Simons Grunavs (*Simon Grunau*), gribēdams sniegt nelielu ieskatu prūšu valodā, iekļāva šo tekstu savā "Prūsijas hronikā", kas sarakstīta laikā no 1517. līdz 1526. gadam²⁶. VGr oriģināls nav saglabājies, pastāv tikai dažādos laikaposmos tapušas kopijas, kuras nedaudz atšķiras cita no citas; ziņātniskajā literatūrā tās pieņemts apzīmēt ar noteiktiem saīsinājumiem: VGrA – pārrakstīta XVII gs. beigās vai XVIII gs. sākumā un glabājās Kēnigsbergas universitātes bibliotēkā; VGrC – datēta aptuveni ar 1750. gadu, glabājās Kēnigsbergas pilsētas arhīvā; VGrH ir manuskripts (gājis bojā), ko savās publikācijās izmantoja Hartknobs (*Ch. Hartknob*)²⁷; VGrG ir kopija, kas atrasta Getingenē un ko publicējis Hermans (*Hermann*, 1949)²⁸; VGrF kopija atrasta 1970. gadā un šobrīd atrodas Helsinku bibliotēkā, to publicējis Kiparskis (*Kiparsky*, 1970a)²⁹. Uzskata, ka Gru-

²⁵ Sk. Bezzenger 1874, 1225; Trautmans vēlāk pārņem sava skolotāja uzskatus arī šajā jautājumā, sk. *Trautmann* 1910, XXV.

²⁶ Sk. Perlbach, Philippi, Wagner (sastādījuši) 1875–1889, 92–93. Sk. Yēas 1922.

²⁷ Patiesībā divos Hartknoha darbos (1679, 1684) publicētās VGrH versijas nedaudz atšķiras; pagaidām šim faktam nav pievērts pietiekami daudz uzmanības, bet tomēr vajadzētu šķirt VGrH¹ un VGrH².

²⁸ Tā ir vācu – prūšu vārdnīca (visi pārējie eksemplāri ir prūšu – vācu vārdnīcas); šajā vārdnīcā ir citāda vārdru kārtība, un iespējams, ka šīs iekārtojums ir senāks par to, kas atrodams VGrA; tāpat šajā vārdnīcā iekļauti daži vārdi, kuru nav citos variantos, bet trūkst dažu, kas tajos atrodami (galvenokārt aizguvumi no citām valodām). Tā kā šajā vārdnīcā skaidri saskatāma augšvācu valodai raksturīga fonētika, Hermans (*Hermann*) uzskata par neiespējamu, ka šīs VGrG kopijas autors varētu būt pats Grunavs, jo viņš rakstīja lejasvācu dialektā.

nava vārdnīca ir sarakstīta, lai to varētu izmantot reliģiskiem mērķiem un administrācijā, un ir izvirzita hipotēze, ka Grunavs pārveidojis kādu senāku (vācu – latīnu?) sarunvalodas vārdnīcu³⁰. XVI gs. vidū pēc hercoga Albrehta von Hoencollerna pavēles prūšu valodā iztulkoja un izdeva trīs luterānu katehismus (I un II – 1545. gadā; III – 1561. gadā); saglabājušies astoni no 197 iespiestajiem I katehisma eksemplāriem (Getingenē, Londonā, Helsinkos)³¹, trīs no 192 eksemplāros iespiestā II katehisma (Getingene) un trīs III katehisma eksemplāri (Tibingene, Drēzdene), par kuru nav zināms, cik lielā metienā tas izdots³². Otrā katehisma priekšlapā atrodams uzraksts *gecorrigit et* un droši vien ar šo izdevumu aizstāts agrākais, kurā bijis pārāk daudz kļūdu (visticamāk, rakstības). Trešais katehisma izdevums, kuru zinātniskajā literatūrā bieži sauc vienkārši par enhiridionu, salīdzinājumā ar diviem pirmajiem ir daudz lielāka apjoma teksts; tas šobrīd ir visgarākais zināmais teksts prūšu valodā. Par enhiridiona tulkojātu Abelu Villu (*Abel Will*) saglabājies maz ziņu. Viņš bija mācītājs Pobetenē (*Pobethen*), un tulkošanas darbā viņam palidzēja kāds prūšu informators Pauls Megots (*Paul Megott*)³³. Šāds ir valdošais, tradicionālais viedoklis, bet saskaņā ar kādu citu hipotēzi Vills tikai vadījis darbus, bet vairāki profesionāli rakstveži pie-rakstījuši informatora mutisko tulkojumu³⁴.

Vēl saglabājušies daži fragmentāri teksti – lielākoties īsi teikumi vai atsevišķi vārdi, kas atrasti dažādos XIV – XV gs. dokumentos³⁵. No tiem jāpiemin kaut vai XV gs. Tēvreizes fragments³⁶; daži teikumi un izteicieni no Sūduvas, kas atrodami darbā *Warhafftige Beschreibung*

²⁹ Sk. arī *Kiparsky* 1968b. VGrF autors ir kāds T. S. B. Regiomontāns (*Regiomontanus*), kurš iztulkojis prūšu vārdus latīnu valodā, ielaizdamis visai daudz kļūdu; grūti noskaidrot šī teksta attiecības ar pārējiem variantiem, taču dažas kopīgas klūdas, kas atrodamas gan VGrC, gan VGrF, lauj pieņemt, ka abiem tekstiem bijis viens kopīgs avots.

³⁰ Sk. *Rosenkranz* 1957.

³¹ Pēdējais izdevums *Klusis, Stundžia* 1995.

³² Sk. *Mažiulis* 1966c, 34 – 40. Pēdējos atklājumus sk. *Robinson* 1972.

³³ Ir saglabājies 1595. gada dokuments – Paula Megota darba pietelkums, sk. *Weise* 1934, 33 – 35.

³⁴ Sk. *Levin* 1976, 5.

³⁵ Sk. *Mažiulis* 1966c, 29 – 31; 1981c, 62 – 64.

³⁶ *Mikalauskaitė* 1938.

der Sudawen auff Samland sambt ihren Bock heyligen und Ceremonien, ko sarakstījis H. Malētijs (*Maletius*, 1561 ?)³⁷; vēl iss teksts iekļauts Turneiseru (*L. Thurneysser*, Berline, 1583) darbā *Onomasticum*, tur atrodams sakāmvārds *Dewes does dantes, Dewes does geitka*³⁸; atsevišķi vārdi iekļauti arī H. Megisera (*Megiser*) 1603. gadā izdotajā *Thesaurus Polyglottus*; bet visvērtigākā no šim īsajām liecībām ir tā sauktais Bāzeles fragments, kas atklāts 1974. gadā un uzskatāms par baltu vissenāko tekstu, plašāk par to 10. nodalā (sk. 10.1.1.).

Vēl jāpiebilst, ka, lai gan savu vērtību nav zaudējuši XIX gs. un XX gs. sākuma prūšu onomastikas pētījumi³⁹, pēdējās desmitgadēs šī joma ir attīstījusies un atrasti jauni dati, jo sevišķi daudz agrāk nezināmu hidronīmu⁴⁰.

Tāpat aizvien pastāv iespēja atklāt prūšu valodas rakstu jaunu liecību, un cerēsim, ka tā arī notiks un nākotnes pētījumus papildinās jauni dotumi⁴¹. Par zināmo tekstu kvalitāti runāsim tālāk (sk. 6.2.3.).

6.2.2. Mirušas valodas atdzimšana?

XVI gs. tika publicēti trīs katehismi prūšu valodā, bet par šīs valodas dzīvīgumu vēlakos laikos saglabājušās trūcīgas ziņas, proti, to vēl lietojot atsevišķos ciemos. Kaspars Henenbergers (*Hennenberger*) savā darbā *Kurtze und warhaftige Beschreibung des Landes zu Preussen* (Königsberg, 1584) stāsta par kādu dzintara vācēju J. Fuksu (*J. Fuchs*), kurš, lai izrādītu godu savam ciemiņam, esot ataicinājis sūduvu dejotājus, kas nav pratuši vācu valodu⁴². Zināms, ka tieši XVIII gs. sākumā prūšu

³⁷ Par Malētija darbā atkārtoti minētajiem vārdiem *Kellewesze periorth / Kellewesze periorth 'vedējs ieradies'* sk. *Eckert* 1992c.

³⁸ Par Turneiseru sk. *Sjöberg* 1969; par Megisera sk. *Dini* 1997.

³⁹ *Lewy* 1904; *Gerullis* 1922; *Trautmann* 1925.

⁴⁰ *Biolik* 1983, 1987, 1993a un *Blažienė* 1995 minēti hidronīmi, kuri nav iekļauti *Gerullis* 1922. Latviešu – lietuviešu – prūšu hidronīmu izoglosas analizējis *Daubaras* 1978ab, 1981, 1982, 1983, par latviešu – prūšu izoglosām sk. *Dambe* 1972.

⁴¹ Par pēdējiem gadījumiem sk. *Schaeken* 1991; *Dini* 1997, taču sistemātiski un mērķtiecīgi pētījumi šajā virzienā neapsaubāmi lautu atklāt citus vēl nezināmus tekstu fragmentus un vārdus.

⁴² Šo ziņu atstāsta *Mažiulis* 1966c, 24.

valoda sāka strauji izmirt. Var pienemt, ka XVII gs. laikā prūšu valodu pakāpeniski lietoja aizvien mazāk. Arī par to saglabājušās vairākas liecības. Bretkūna (*Bretkūnas*) tulkotās Psalmu grāmatas ievadā J. Rēza (*J. Rebsa*) 1625. gadā rakstīja, ka prūšu valodu aizvien vēl lieto daži cilvēki Kuršu jomas piekrastē. H. Hartknohs (*Ch. Hartknoch*) 1679. gadā atgādina – iespējams, polemizējot ar Komēniju (*Comenius*)⁴³, – ka ne vienā vien ciemā vēl runājot prūsiski. Un visbeidzot 1771. gadā Tunmans (*Thunmann*) rakstīja: “Die heutigen Preußen (ich meine diejenigen, die noch die alte Sprechen reden)...” [Mūsdienu prūši (es domāju tos, kas vēl runā senajās valodās)...], ar to sapravdams Prūsijas lietuviešu valodu, ko viņš uzskatīja par senās prūšu valodas turpinājumu⁴⁴.

i) *Jaunprišu valoda*. Vēl noteikti jāpiemin baltu valodu atdzīvināšanas mēģinājumi pēdējos gadu desmitos, no kuriem, protams, vislielāko ievēribu pelnījusi prūšu valodas atjaunošana⁴⁵. Mūsdienās, kaut arī neviens vairs nevar sevi uzskatīt par tiešu baltisko prūšu pēcteci un par spīti tam, ka saglabājies pavismaz prūšu valodas materiālu, tomēr notiek mēģinājumi atdzīvināt un atsākt lietot šo valodu. Kustību vada biedrība *Tolkemita*; tā izveidota 1980. gadā Vācijā, un tās mērķis ir senās Prūsijas izpēte. Šajā kustībā iesaistījušies galvenokārt emigranti no bijušās Austrumprūsijas. Viņi runā un dzejo prūsiski un pat sarakstījuši jaunprūšu valodas gramatiku un vārdnicu⁴⁶. Vēlāk, 1988. gadā Lietuvā nodibināts klubs *Prūsa*, un par savu mērķi tas pasludinājis visai Baltijai kopīgas sazinās valodas izveidošanu. Šis klubs publicējis vēl vienu prūšu valodas gramatiku divos sējumos, pierādot, ka iespējams no jauna radīt (jaun)prūšu valodu⁴⁷. Savukārt Rīgā 1988. gadā Latvijas Kultūras fonda aizgādībā dibināts klubs *Rasa*⁴⁸.

⁴³ Sk. *Kiparsky* 1970b, 258 – 259.

⁴⁴ *Thunmann* 1979 [=1772], 233. Šai sakarā interesantas ir zinas par laika posmu, kad Austrumprūsijā lietuviešu valodu aizstāja vācu valoda, sk. *Gerullis* 1932.

⁴⁵ Sk. *Zinkevičius* 1994, 368 – 371. Lidzīgi mēģināts atdzīvināt arī jātvingu valodu, taču šī kustība nav tik plaši pārstāvēta.

⁴⁶ *Kraft-Skalwynas* 1982, 1985 – 1995 (sk. *Palmaitis* 1989b, kurš uzsver, ka šajā jaunprūšu gramatikā vērojama nevēlama un pārliecīga latviešu valodas ietekme); sk. arī *Mechow* 1994, kurš mēģinājis noteikt prūsiskas izceļsmes vācu uzvārdus.

⁴⁷ Sk. *Klusis* 1989.

⁴⁸ Sk. *Rasa* 1989.

Šādiem projektiem, iespējams, piemīt vērtība, ja uzlūkojam tos saistībā ar baltu tautu identitātes meklējumiem un tās atgūšanas procesiem, taču zinātniskajā aspektā tos var uztvert vienīgi kā ierobežotas interesentu grupas veiktus virtuozius vingrinājumus. Šie mēģinājumi nav radušies tukšā vietā, jo iepriekšējos gados arī krievu zinātnieki jau bija izvirzījuši domu par jaunprūšu valodu (новопруссский язык) un darinājuši jaunas formas, pamatojoties uz dotumiem, kas saglabājušies no šīs mirušās rietumbaltu valodas, un austrumbaltu valodu materiāliem⁴⁹.

6.2.3. Prūšu valodas tekstu kvalitāte

Jāuzsver divas īpatnības, kas dažādā mērā raksturīgas visām prūšu valodas rakstu liecībām: a) ipašs paleogrāfiskais stāvoklis, t. i., nepieciešams atšifrēt daudzas abreviatūras zīmes, labot bieži sastopamās klūdas un izlaidumus, kā arī atjaunot nepareizās vai izkroplošās formas (galvenokārt galotnes); b) visi prūšu teksti (bieži vien verdziski) ir pakārtoti vācu oriģinālam, un vācu valoda ietekmējusi visus gramatikas un leksikas līmenus. Īpaši interesanti ir salīdzināt aptuveni vienā laikā izdotos Lutera “Enhiridiona” tulkojumus prūšu valodā, lietuviešu valodā (Vilenta tulkojums, publicēts 1579. gadā) un latviešu valodā (Rivija tulkojums 1586. gadā).

i) *Rakstība*. Agrāk valdīja pārliecība, ka prūšu valodas ortogrāfija ļoti precizi attēlo šīs valodas izrunu, taču pēdējā laikā šos uzskatus apstrīd⁵⁰; raisījušās arī vispārīgākas diskusijas par prūšu valodas stāvokli, ko atspoguļo tekstu materiāli; šī polemika satricinājusi citādi visai stingro prūšu valodas pētnieku vidi.

XIX gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā zinātnieki daudz uzmanības veltīja jautājumam par Abela Villa lingvistisko kompetenci: vai viņš labi

⁴⁹ *Toporov* 1979, 95 – 104; *Palmaitis*, *Toporov* 1984.

⁵⁰ Piedāvājot visai pārdrošu, tomēr noderigu salīdzinājumu ar hetu valodu, šo pienēmumu apšaubījis arī Šmālstigs (*Schmalstieg*, 1981b), viņš diezgan piesardzīgi izsakās par iespēju etnocentriski interpretēt prūšu valodas ortogrāfiju, jo varbūt pastāvējuši mums nezināmi apstākli, kuru dēļ izveidojies atbilstošs vai neatbilstošs skānu grafiskais attēlojums.

zinājis prūšu valodu un viņa rakstītie teksti ir loti ticami, vai arī valodu viņš pratis slikti, viņam par to bijis tikai aptuvens priekšstats un tādējādi viņa teksti uzskatāmi par kļūdu pārpilniem un mazticamiem. Visi tālaika ievērojamākie baltisti bija sadalījušies divās nometnēs: vieni aizstāvēja Abelu Villu, bet otri noliedza ar viņa vārdu izdotā tulkojuma kvalitāti; taču jāuzsver, ka šī diskusija notika vēl pirms fonoloģiskās skolas izveidošanās. Endzelins (1935) izteica šaubas par šī teksta lasījumiem un ieteica veikt labojumus; pretējo viedokli pauða galvenokārt Trautmans (*Trautmann*), kurš uzsvēra, ka teksta lielākā daļa ir ticama un pareiza⁵¹. Tā kā zinātniskajā vidē loti labi uzņēma Trautmana darbu par prūšu valodas pieminekļiem (*Trautmann*, 1910), šī zinātnieka uzskati guva daudz piekritēju. Taču var apgalvot, ka šim sacerējumam bija "mumificējoša" iedarbība; proti, daudzas tajā minētās formas bez dzīlākas filoloģiskās analīzes pārceloja uz citu autoru salidzināmajiem darbiem. Tā kā Mažula sagatavotais prūšu tekstu jaunais izdevums (prūšu materiālu fotogrāfiskās reprodukcijas) zinātnieku rīcībā nodeva svarigu darba instrumentu, kas ir neaizstājams jebkuros ar prūšu valodu saistītos pētījumos⁵². Lietuviešu zinātnieks skaidro dažādus lasījumus un piesardzīgi piedāvā jauninājumus, īpaši neattālinoties no Trautmana interpretācijām. Pārliecību, ar kuru Mažulis kēries pie šī darba, labi atspogulo viņa vārdi: "Be lituanistikos ir latvistikos nētra prūsistikos, tačiau be prūsistikos nētra baltistikos, o be baltistikos neimanoma slavistika ir pati indoeuropeistika,"⁵³ – tādējādi autors apstiprina, ka prūšu valoda ir arhaiskākā no visām baltu valodām. Mažula izdevums sniedz galvenos materiālus prūšu valodas pētījumiem, tomēr visi zinātnieki nepiekrit šajā izdevumā atrodamajiem uzskatiem par prūšu valodu (no tiem, protams, izrietējuši arī daudzi lasījumi); šī diskusija ir jauns pārbaudījums mūsdieni prūšu valodas izpētei.

ii) Labojumi. Strīdi par nepieciešamību labot prūšu tekstus vai sa- glabāt pastāvošo rakstījumu, protams, neaprīma, kad diskusiju papildināja

⁵¹ Retāk lietots apzīmējums "mangelhafte Orthographie" [nepilnīga ortogrāfija], piem., *Trautmann* 1910, 99.

⁵² *Mažulis* 1966c; šis darbs papildināts *Mažulis* 1981c.

⁵³ *Mažulis* 1981c, 5: "Bez lituānistikas un letonikas nav prūsistikas, taču bez prūsistikas nepastāv baltistica, un bez baltistica nav iespējama slāvistikas un pat indoeuropeistikas pastāvēšana."

jautājums par katras rakstu zīmes patieso fonoloģisko un morfonoloģisko saturu. Tādējādi polemika turpinās līdz mūsdienām.

Diskusijā iesaistījās Amerikas skolas pārstāvji. Šmālstiga prūšu valodas gramatikas (*Schmalstieg*, 1974a) pamatā ir pārliecība, ka aiz dažādajiem grafiskajiem attēlojumiem saskatāma precīza un noteikta lingvistiskā (fonoloģiskā, morfoloģiskā un sintaktiskā) sistēma, kas daudz neatšķiras no divām dzīvajām baltu valodām; var apgalvot, kas šis darbs ir loti inovatīvs salidzinājumā ar iepriekš pastāvējušo tradīciju⁵⁴. Polemizējot ar Šmālstigu, Levins (*Levin*, 1976, 1982) aizstāvēja enhiridiona ortogrāfiju un daudzās atšķirības skaidroja no sociolingvistiskā viedokļa. Pēc Levina domām, prūšu formu rakstībā saskatāma strukturēta un sistematiska rakstveža pieeja un viņa lietotā rakstība atšķiras no tajā pašā laikā un vietā pastāvošās vācu valodas ortogrāfijas, bet varianti liecina, ka enhiridionā ir fiksēti notiekošie "ongoing sound change"⁵⁵. Smočinskis (*Smoczyński*) savos pētījumos galvenokārt pievērsies daudzajiem VE *bapax legomena* (proti, rakstības variantiem, kas sastopami tikai vienu reizi)⁵⁶ un vēlāk tos salidzinājis ar dažādiem rakstības variantiem *katehismos*⁵⁷. Pēdējā desmitgadē poļu zinātnieks ir devis lielu ieguldījumu prūšu valodas izpētē, un viņa publicētajos darbos izteikts daudz inovatīvu secinājumu un novērojama oriģināla attieksme pret pašu prūšu valodu. Pēc viņa domām, prūšu valodas rakstība precīzi atbilst tā paša laika vācu valodas rakstībai un daudzas no formām, kuras agrāk uzskatīja par īpaši arhaiskām, vairs neatbilst šim apzīmējumam, kad veikta to grafofonētiskā analīze un sistematiski izlaborotas klūdas⁵⁸. Lai pārvarētu šīs nesaskaņas, Mažulis (*Mažulis*, 1994b) ir klasificējis iespējamos labojumus, kuriem varētu tikt pakļauti prūšu valodas teksti; šo labojumu

⁵⁴ Sk. *Schmalstieg* 1974a, IX: "It seems preferable to interpret the evidence rather than to accept it at face value." [Ieteicams skaidrot acīmredzamo, nevis pienemt to neiedzīlinoties.] Agrākos darbus sk. *Trautmann* 1910; *Endzelins* 1943.

⁵⁵ Amerikāņu zinātnieka interesantos pētījumus (sk. 2.1.1.î) papildinājusi ar datoru veikta enhiridiona teksta analīze.

⁵⁶ Sk. *Smoczyński* 1983, 1986c, 1988a, 1989d.

⁵⁷ Sk. *Smoczyński* 1990b, 1992bc, 1994a.

⁵⁸ Sk. *Smoczyński* 1988a, 32: "Arhaiskuma oreols, kas līdz šim ieskāvis prūšu valodu, izveidojies, galvenokārt pateicoties daudzām spekulatīvām interpretācijām, ko baltu valodniecība mantojusi no XIX gs. un kas diemžēl joprojām nav pārbaudītas."

nepieciešamību jau iepriekš savos darbos skaidri pierādījis Smočiņskis. Mažulis izšķir trīs teksta ticamības pakāpes, un atbilstoši tām arī klūdas un labojumi iedalāmi trīs grupās. Labojumi iedaliti šādi: *a)* visticamākie, jo to pamatā ir klūdas, kas regulāri atkārtojas (piem., <-e> labots par <-s> vārdos *arelie, geytye* u. c.; bieži sajaukti burti <c> ar <t>, <u> ar <n>, un otrādi, u. c.); *b)* mazāk pamatotie, jo attiecīgās klūdas neatkārtojas regulāri; *c)* visbeidzot maz pamatoti labojumi, kas hipotētiski pielauj nepareizu rakstību vai kāda burta izlaidumu. Tas nozīmē, ka labojums ir pēdējais līdzeklis, pie kura drīkst kerties valodnieks. Citādi prūšu valodas materiāli, kur daudzi vārdi atrodami tikai vienreiz, var pavedināt prūšu valodas pētnieku uz nemitīgiem labojumiem. Tomēr jāuzsver, ka arī labojumiem var būt objektīvi iemesli, jo pretējā gadījumā būtu jāatsakās no mēģinājumiem etimoloģiski izskaidrot daudzus prūšu valodas neskaidros punktus, tāpēc labojumus savos darbos piedāvā pilnīgi visi prūšu valodas speciālisti. Tādējādi daudzi jautājumi tiek skaidroti pilnīgi atšķirīgi, bet “*one can not a priori reject any theoretical stance*” [*a priori* nedrīkst atmest nevienu teorētisku viedokli]⁵⁹.

(iii) Kāda valoda? Tieši prūšu valodas atšķirīgās materiālu interpretācijas vislabāk raksturo pašreizējo stāvokli šīs valodas izpētē. Mūsdienu diskusijas zināmā mērā atgādina XIX gs. beigu strīdus par Abela Villa prūšu valodas zināšanām, taču tā ir tikai šķietama līdzība. Patiesībā strīdi nenotiek par to, kādu metodi izvēlēties, lai izlabotu klūdas tekstos, kas visumā atzīti par labiem un ko iespējams uzlabot, novēršot visas tur atrodamās klūdas (par šādu attieksmi varētu vienoties salīdzinoši viegli). Šobrīd saduras divi pilnīgi atšķirīgi viedokļi par šajos tekstos fiksētās valodas kvalitāti: no vienas pusēs, to atzīst par valodu, kurā saglabājušās daudzas arhaiskas iezīmes (to ir vairāk nekā lietuviešu valodā), bet, no otras pusēs, tajā saskata spēcīgu citu valodu (galvenokārt lejasvācu) ieteikmi visos gramatikas limenos, tāpat to ieteikmējušas grafiskās (un tipogrāfiskās) tradīcijas, kas bieži izkroplojušas prūšu valodas patiesās iezīmes. Pirmā viedokla aizstāvji uzskata, ka teksti jālabo cik vien iespējams maz, turpreti otras grupas pārstāvji prūšu valodas dotumos saskata daudzas parādības, kas raksturīgas valodām, ar kurām prūši saskārās.

⁵⁹ Kā to pamatoti uzsvēris Schmalstieg 1992a, 71.

Vēl jāuzsver, ka *a)* prūšu valodas materiālus vajadzētu pētīt diviem atsevišķiem filoloģijas virzieniem, ar atšķirīgām metodēm analizējot ar roku rakstītos tekstus (vārdnīcas) un iespiestos tekstus (catechismus)⁶⁰; *b)* arī labojot klūdas, būtu jāņem vērā šīs divas atšķirīgās situācijas, kas nosaka valodas piemineklu kvalitāti⁶¹; *c)* analizējot prūšu tekstu, pienācīga uzmanība jāpievērs daudzvalodu videi, kurā tie sarakstīti (*Mischsprache* [jauktā valoda])⁶². Vēl izteiksim apgalvojumu, kurš noteikti varētu gūt vispārēju piekrišanu: XX gs. otrajā pusē veiktie pētījumi – gan tekstu mūsdienu izdevumi, gan šobrīd notiekošās diskusijas – ir satricinājuši jaungramatisko attieksmi, kas valdīja Trautmana pētījumos, un radījuši nopietrus pamatus prūšu valodas pētniecības atdzīmšanai.

6.3. GRAMATIKAS DOTUMI

Trīsdesmitajos gados populārs bija Endzelīna izteiktais viedoklis (1931b), ka, nemot vērā lielās atšķirības starp prūšu valodu un austrumbaltu valodām (lietuviešu un latviešu), kā arī rēkinoties ar vācu valodas spēcīgo ieteikmi, kas saskatāma prūšu materiālos, nav iespējams sarakstīt baltu pirmvalodas gramatiku. Sešdesmito gadu vidū Mažulis (Mažiulis, 1966c, 11) definēja prūšu valodas stāvokli baltu valodu grupā: *a)* prūšu valoda ir lietuviešu un latviešu valodas vistuvākā radiniece; *b)* kopīgu iezīmju ar latviešu un lietuviešu valodu tajā ir mazāk, nekā pastāv starp šīm divām austrumbaltu valodām; *c)* prūšu valodā saglabājies

⁶⁰ Sk. Stoppelli 1987.

⁶¹ Vārdnīcas jāpievērs uzmanība ipašajām abreviatūras zīmēm, kā arī citām viduslaiku tekstiem raksturīgām īpatnībām; bet, runājot par katehismiem, uzmanīgāk jāizvērtē burtliča loma (iespējams, ka daudzas no klūdām, ko piedēvē Villam vai viņa palīgiem, patiesībā ir radījis burtlicis).

⁶² Sk. Hermann 1916. Pēc Hermanna darbiem prūšu valodas tekstu savdabīgi definējis Pizani (*Pisani*), iesaistoties diskusijā, ko izraisīja Trosta uzstāšanās V starptautiskajā valodnieku kongresā, sk. Trost 1972, 64. Pizani uzdeva jautājumu, vai vācu valodas ieteikme nevarēja izpausties kā “pidžinalvalodas” attīstīšanās, bet šī valoda, ko lietoja gan valdošās, gan paklautās šķiras, neattīstījās par “kreolu” valodu; šādu darba hipotezi var pieņemt, arī neizraisot “*disintegration of Old Prussian studies*” [prūšu valodas izpētes sašķelšanos], ar kuru biedēja Szemerényi 1978, 107.

vairāk arhaismu nekā lietuviešu valodā, savukārt lietuviešu valodā to ir vairāk nekā latviešu valodā; *d)* prūšu valoda leksikas ziņā lietuviešu valodai ir tuvāka nekā latviešu valodai.

Mūsu rīcībā ir visai maz ziņu par prūšu valodas dialektiem. Ir izteikts novērojums, ka Elbingas vārdnica pārstāv Pamedes dialektu. Daži pētnieki pielāvuši, ka arī Grunava vārdnīcā atrodams Pamedes dialekts, taču šis pienēmums nav pierādīts. Savukārt visi trīs katehismi sarakstīti Sembas dialektā⁶³.

Tagad, kad esam iepazinušies ar paleogrāfiska un filoloģiska rakstura neskaidrībām, kas saistītas ar prūšu valodas tekstiem, būs vieglāk saprast, kāpēc visi pētnieki nepiekrit šeit izklāstītajiem apgalvojumiem. Kā talāk redzēsim, tieši par šiem jautājumiem pēdējos desmit gadus notiek visdedzīgākās diskusijas. Nākamajās apakšnodaļās īsi aplūkosim prūšu valodas, vienīgās rietumbaltu grupas pārstāves, galvenās gramatiskās iezīmes.

6.3.1. Fonētika un prosodija

Jāatkārto, ka prūšu rakstu pieminekļu apšaubāmās kvalitātes dēļ visi mēģinājumi pētīt šīs valodas fonētiskās sistēmas un prosodijas īpatnības uzskatāmi par visai pārdrošiem. Tādējādi izskaidrojamas atšķirīgās interpretācijas, ko attiecībā uz vienām un tām pašām formām devuši zinātnieki, kuri pārstāv dažādus uzskatus par prūšu valodu.

i) Fonoloģiskā sistēma. Daži zinātnieki ir uzskatījuši par labāku pat nemēģināt rekonstruēt prūšu valodas fonētisko sistēmu⁶⁴. Tomēr iespējams izveidot varbūtējo prūšu valodas skaņu sarakstu, gan nepretendējot uz pētnieku vienprātīgu piekrišanu un neapgalvojot, ka šī ir sistēmas

⁶³ Par VE vācisko dalu sk. Ziesemer, 1919 – 1920; Helm, Ziesemer 1951, kā arī Marchand 1970; sajtos pētījumos noteikts, ka tā neapšaubāmi pārstāv *Ordensdeutsch* dialektu jeb, citiem vārdiem sakot, valodu sajaukumu, kura pamatā bija austrumlejasvācu valoda, bet kurā ietilpa gan augšvācu, gan lejasvācu valodas elementi un kurš bija raksturīgs visai *Ordensland* (Ordena zemju) teritorijai.

⁶⁴ Sk. Erhart 1984b, 27 – 28.

galigā shēma; tāpat šeit nav ieklauti radikālāko rekonstrukcijas mēģinājumu rezultāti, kas to teorētiskajā kontekstā arī šķiet pietiekami pamatooti⁶⁵. Sekojošā shēma pierāda, ka iespējams rekonstruēt prūšu vokālismu⁶⁶:

I		II
ī	ū	ī
ē	ō	ē
ā		ā

Joprojām neatrisināts ir jautājums par opozīcijas ō: ā pastāvēšanu; šāda hipotēze ir izvirzīta pēc analogijas ar lietuviešu un latviešu valodu (sal. liet. *uo*: *o*, latv. *uo*: *ā* < *a-blt./ide.* *ō: *ā). Daži pētnieki apgalvo, ka šī opozīcija pastāvējusi, saskatīdamī to VE atrodamajās rakstu zīmēs <*o*> un <*oa*>, kaut arī šie materiāli ir trūcīgi un reizēm pretrunīgi⁶⁷; citi savukārt pienēm, ka pastāvējusi tikai viena fonēma /ā/, kurā saplūduši iepriekš minētās baltu pirmvalodas opozīcijas elementi un kuras fonētiskā realizācija svārstījusies no labializētas skaņas [ā], kas bijusi raksturīga Pamedes dialektam (= <*oa*>, <*o*>), līdz ļoti valējai skaņai [ā], kas raksturīga Sembas dialektam (= <*a*>, <*ā*>, pēc labiālajiem un velārājiem pārveidojusies par <*u*>, <*ū*>; piem., *limauts*, *limatz*, *lymuczt* ‘salauzts’).

Ar jautājumiem, kas saistīti ar tikko minēto pārveidojumu, ievadīsim prūšu konsonantisma apskatu. Norādītā atšķirīgā rakstība, bez šaubām,

⁶⁵ Sk. Schmalstieg 1964, 216 – 217 un 1974a, 18 – 21, kurš pirmajā attīstības fāzē rekonstruē trīsstūrveida sistēmu, kas, notiekot dažādām pārmaiņām un saplūstot noteiktām skaņām, nākamajā fāzē pārveidojusies par četrstūrveida sistēmu; sk. arī Schmalstieg 1974a, 21: “I will assume a four-vowel vocalic system which presupposes the merger of both long and short */o/ with /a/.” [Es pienēmu četru patskaņu vokālisko sistēmu, kas izveidojusies, isajam un garajam */o/ saplūstot ar /a/.]

⁶⁶ Girdenis, Rosinas 1977 ir uzdevuši jautājumu, vai vācu grafiskās sistēmas diagrammas <an, en, in, un> neslēpj nazālos patskaņus; iespējams, ka neuzsvērtā pozīcijā, jo ipaši vārda beigās, tie tikuši vienkāršot; šāds pienēmums lautu izskaidrot daudzus prūšu valodas fleksijas neskaidros punktus.

⁶⁷ Burwell 1970, 15 uzsver, ka VE rakstībā <*o*> un <*oa*> izmantoti, lai apzīmētu gan */ā/ (piem., VE *soalis*, III vsk. ak. *sālin* ‘zāle; augs’, sal. liet. *žolē*, latv. *zale*), gan */ō/ (piem., VE *podalis* ‘trauks’, sal. liet. *puodelis* ‘podiņš, trauciņš’).

liecina par labializāciju, ko izraisījis fonētiskais konteksts; tradicionāli uzskata, ka labializācija skārusi patskani /a/, kas pārveidojies par /u/, bet, pēc citu pētnieku domām, labializācija attiecas uz līdzskani /k/ > /kw/ un saistīta ar palatalitātes fonoloģisko korelāciju, kas pastāvējusi prūšu līdzskanu sistēmā⁶⁸, kā tas redzams shēmā:

<i>p</i>	<i>p'</i>	<i>t</i>	<i>t'</i>	<i>k</i>	<i>k'</i>
<i>b</i>	<i>b'</i>	<i>d</i>	<i>d'</i>	<i>g</i>	<i>g'</i>
		<i>s</i>	<i>s'</i>		
		(? <i>š</i>)			
		<i>z</i>	<i>z'</i>		
<i>m</i>	<i>m'</i>	<i>n</i>	<i>n'</i>		
<i>v</i>	<i>v'</i>	<i>r</i>	<i>r'</i>	<i>j</i>	
		<i>l</i>	<i>l'</i>		

Jāievēro, ka palatalitātes korelācija attiecas uz visiem līdzskaniem (grafiski palatalitāte attēlota nesistemātiski – reizēm ar <i, y>, reizēm ar <g>)⁶⁹. Ar fonoloģiskās opozīcijas palatāls / nepalatāls pastāvēšanu bieži saista vēl kādu fenomenu, t. i., fonētisko labializāciju; tā kā cilvēki, kam attiecīgā valoda nav dzimtā, parasti to saklausa, tiek pieņemts, ka tā atspogulota arī prūšu tekstos (grafiski attēlota ar <o>, <u>, reizēm ar papildu <w> pozīcijās, kur būtu gaidāms <a>), tā var izskaidrot vairāku rakstības variantu pastāvēšanu (piem., *mērgan* un *mergwan* ‘meitene’, *kawijds* un *kuuwijds* ‘kas, kurš’, u. c.)⁷⁰.

Dažas fonētiskās īpatnības ir kopīgas prūšu un latviešu valodai, bet atšķirīgi refleksi atrodami latviešu valodā; proti, runa ir par baltu *š, *ž un *si likteni, sal.:

⁶⁸ Šo fonētisko “likumu” enhiridionā (bet varbūt to var attiecināt arī uz katehismiem) ievēroja F. de Sosirs (*F. de Saussure*). Palatalizētu patskānu pastāvēšanu prūšu valodā atklāja *Endzelīns* 1935; palatalizētu un nepalatalizētu skānu opozīciju prūšu valodai piedēvē *Schmalstieg* 1968b un 1974a, 26, turpat apgalvots, ka prūšu valodā fonētiski labializēti līdzskani, kuriem seko vidējas vai pakalējās rindas patskani; šim uzskatam piekrit ari *Burwell* 1970, 13.

⁶⁹ Sk. *Endzelīns* 1935, 96; *Schmalstieg* 1964, 212, 5. piezīme.

⁷⁰ Sk. *Schmalstieg* 1968b.

blt.	Piemēri:
*š	pr. <i>as</i> , latv. <i>es</i> , liet. <i>as</i> ,
*ž	pr. <i>sunis</i> , latv. <i>suns</i> , liet. <i>šuō</i> ;
*si	pr. <i>assaran</i> , latv. <i>ezers</i> , liet. <i>ēzeras</i> ;
	pr. <i>schutuan</i> ‘šujamais diegs’, latv. <i>sūt</i> , liet. <i>siúti</i> ⁷¹ .

ii) *Ipatnības*. Atšķirībā no latviešu un latviešu valodas prūšu valodai ir raksturīgas šādas arhaiskas iezīmes: a) atšķirīgs baltu divskānu *ai, *ei liktenis, t. i., prūšu valodā šie divskāni saglabājušies, bet latviešu un latviešu valodā pārveidojušies; b) nav notikusi *t' un *d' asibilācija; c) atšķirīgs baltu līdzskānu savienojumu *tl, *dl liktenis, latviešu un latviešu valodā tie pārveidojušies par kl un gl, bet prūšu valodā saglabājušies⁷²; d) pirms spirantiem un vārda beigās saglabājušies nazālie patskāni (sk. 1. tabulu).

1. tabula

blt.	pr.	liet.	latv.	Piemēri
*ai	ai	ie	ie	pr. <i>snaygis</i> , liet. <i>sniēgas</i> , latv. <i>sniegs</i>
*ei	ei	ie	ie	pr. <i>deiws</i> , <i>deywis</i> , liet. <i>diēvas</i> , latv. <i>dievs</i>
*tl	t'	č	š	pr. <i>crixtianai</i> , liet. <i>krikščiónys</i> ‘kristiesi’
*dl	d'	dž	ž	pr. <i>median</i> , liet. dial. <i>medžias</i> , latv. <i>mežs</i>
*tl	tl	kl	kl	pr. <i>ebsentliums</i> ‘iezīmēts’, liet. <i>apženklinęs</i> ‘iezīmējis sevi’ (abi darāmās kārtas divdabji)
*dl	dl	gl	gl	pr. <i>addle</i> , liet. <i>ēglė</i> , latv. <i>egle</i>
*Vn	Vn	V-	V-	pr. <i>sansy</i> , vsk. ak. <i>nakin</i> , liet. <i>žąsis</i> , <i>nakti</i> , latv. <i>zoss</i> , <i>nakti</i>

iii) *Horizontālā svītrīna*. Nemot vērā prūšu valodas materiālu īpatnības, protams, nav viegli noteikt tās prosodisko raksturojumu (un tas ir viens no strīdigākajiem baltu valodniecības jautājumiem). Tomēr

⁷¹ Jāpaskaidro, ka ar vienu un to pašu trigrammu <sch> attēlotas skānas // un /s/, citiem vārdiem sakot, te vācu rakstības sistēma lietota tāpat kā Prūsijas senajos latviešu tekstos (sk. 7.3.1. i.).

⁷² *Kiparsky* 1970b, 260 – 261 tomēr izsaka pienēmumu, ka tl / kl vārda sākumā var uzskatīt par alofoniem, sk. pr. VE *clokis* ‘lācis’ un toponīmu *Tlokunpelk* ‘lāčapurvs’; tam piekrit ari *Schmalstieg* 1976, 122 – 123.

valda viedoklis, ka prūšu valodā pastāvējis brīvais uzsvars tāpat kā lietuviesu valodā; uzsvars norādīts tikai enhiridionā ar horizontālu svitriņu virs patskaņiem (piem., vsk. nom. *antrā* ‘otra’ un vsk. ak. *āntran*, sal. liet. *antrā* un *āntrą* t. p.). Vēl pārdrošāki ir mēģinājumi izteikt spriedumus par prūšu valodas intonācijām. Šāda veida secinājumi saistīti ar to, ka svitriņa var atrasties gan uz divskaņa pirmā, gan otrā elementa (piem., *ei* : *ei*, sk. dsk. dat. *stēimans* un *steimans* ‘iem’).

Pirmais par horizontālo svitriņu šādā aspektā sāka interesēties Fortunatovs (*Fortunatov*), kurš atzina, ka tās uzdevums ir norādīt atšķi rīgās prūšu divskaņu intonācijas. Atklājās šāda aina: ja svitriņa atrodas uz pirmā elementa, tā norāda krītošu intonāciju, savukārt svitriņa uz otrā elementa norāda kāpojošo intonāciju⁷³. No tā izriet, ka prūšu valodā saglabājusies situācija, kas ir senāka par to, kura šobrīd pastāv lietuviešu valodā (kur, kā zināms, mantoto intonāciju fonētiskā vērtība ir tikusi apvērsta, sk. 2.1.3.ii). Fortunatova teorija tūlit guva lielu atzinību valodnieku aprindās⁷⁴; tai piekrita pētnieki, kuri apgalvoja, ka Abels Vills patiesām pratis prūšu valodu (sk. iepriekš) un bijis spējīgs saklausīt rakstos attēlot prūšu valodas uzsvarus un intonācijas, kaut arī viņam tas ne vienmēr izdevies, taču šādi gadījumi uzskatāmi par atsevišķiem “iznēnumiem”.

Vēlāk prūšu valodniecības attīstības posmā, kas sekoja “Trautmana ērai”, neskaidrajam jautājumam par horizontālās svitriņas faktisko nozīmi enhiridionā pievērsās polu zinātnieks Rysiewicz (Rysiewicz, 1938 – 1940), kurš izanalizēja visas diakritiskās zīmes (vai, pareizāk, diakritisko sistēmu),

⁷³ Fortunatov 1895 izklāstītās teorijas galvenos punktus varam apkopot shematiski: pr. *ū + i / u / n / r / ...* : liet. *v + ī / û / ñ / ū / ...*; pr. *v + n*: liet. *é, á + n* vai *ì, ù + n*; pr. *v + ī / û*: liet. *ó + i / u*, kur *v-* patskanis (salīdzinājumā izmantoti tikai literārās lietuviešu valodas dotumi, neņemot vērā dialektu materiālus).

⁷⁴ Tai piekrita Bernekers, Becenbergers, Trautmans (*Berneker, Bezzenger, Trautmann*). Skeptiskāk par šiem pienēumiem un par Abela Villa prūšu valodas zināšanām izteicās Gerullis 1924; van Wijk 1918. Arī Bonfante 1932 galvenajos vilcienos piekrita iepriekš minētajiem pienēumiem, taču Bonfantes galvenais mērķis bija pierādīt, ka arī prūšu valodā pastāv tie paši likumi, kas nosaka uzsvara vietu citās baltu valodās (sk. 2.1.3.i); viņš secināja, ka prūšu valodā nedarbojas “Leskina likums” (kas uzskatāms par lietuviešu valodas inovāciju, piem., liet. **vil̄ku* > *vilkii*), toties spēkā ir “Sosira likums” (piem., liet. **laikytı* > *laikytı*), tas nedarbojas vienīgi tajos gadījumos, kad vārdu jau iepriekš ietekmējis “Hirta likums” (piem., liet. *vilna* < **vilnā*).

ar ko Abels Vills norādījis uzsvara vietu un varbūt arī intonācijas. Rīsevičs savu skrupolozo filoloģisko un statistisko pētījumu rezultātus publicēja itāļiski izdevumā *Studi Baltici*, un tie atklāja, ka reālie fakti ievērojami atšķiras no Fortunatova teorijā pieņemtās situācijas, tādējādi padarot apšaubāmu šīs teorijas lielāko daļu. Pētījumu rezultāti liecināja, ka Villa izmantotajā rakstībā enhiridiona tekstu spēcīgi ietekmējusi vācu valoda. Vienkāršoti atstāstīsim Rīseviča secinājumus: *a)* svitriņa virs divskaņiem nenorāda intonāciju, Vills to ieviesis, lai norādītu uzsvara vietu uz noteiktas zilbes patskaņa un tādējādi atvieglotu vācu mācītājiem šī teksta lasīšanu⁷⁵; *b)* uzsvars nekad nav norādīts uz pirmās zilbes, bet tikai vienus un gala zilbēs, proti, pozīcijās, kur tas atšķirās no vācu valodas uzsvara⁷⁶; turklāt uzsvars bez izšķirības likts gan uz divskaņu pirmā, gan otrā elementa, no kā izriet, ka Abels Vills nav bijis spējīgs saklausīt intonācijas; *c)* pirmajos divos katehismos un vārdnicās uzsvara vietu norādīja dubultoti lidzskāni (uzsvērtu īsu zilbi, piem., dsk. dat. *waikamans*, sal. liet. *vaikáms* ‘bērniem’) vai arī burts *<h>* pēc patskaņa; *d)* enhiridionā Abels Vills bija nolēmis izveidot jaunu, uzlabotu uzsvaru norādišanas sistēmu; izmantojot svitriņu, tomēr viņa rakstībā atrodamas vecās sistēmas pēdas (jaunās un vecās sistēmas lidzāspastāvēšana saskatāma gadījumos, kur saglabāts saknes zilbes lidzskāna dubultojums, kaut arī šī zilbe ir uzsvērtā vācu valodā, bet ne prūšu valodā, sk. *turritwei*, sal. liet. *turéti* ‘būt (piederības nozīmē)’; *e)* atrodamas arī neskaidras vietas vai tādas, kur saplūdusi vecā un jaunā sistēma, piemēram, svitriņa lietota paralēli dubultotiem lidzskāniem; šos gadījumus varētu skaidrot kā Villa nespēju pilnībā atbrīvoties no iepriekšējās rakstības ietekmes.

⁷⁵ Cītesim I katehisma priekšvārdu: “Damit die pfarhern und Seelsorger auf dem Lande, den selbigen alle Sonntage von der Cantzel, von wort zu wort, ohne Tolken, selbs ablesen, und dem undeutschchen preußischen volcke, in demselbigen Sprache mit fleys für prechen sollen.” [Lai mācītāji un dvēselu gani laukos tiem ik svētdienu no kanceles vārdu pa vārdam un bez tulkiem paši varētu nolasīt un prūsiskajai nevācu tautai tās valodā varētu priekšā runāt], sk. Mažiulis 1966c, 82. Par lidzīgu situāciju Prūsijas lietuviešu valodā liecina Lisija Katehisms (1719); tā manuskriptā iezīmēti lietuviešu valodas uzsvari, lai to vieglāk varētu lietot vācu protestantu mācītāji; arī Dauksas Postilla (1599) iespiesta ar norādītam uzsvara vietām, un droši vien to mērķis bija palīdzēt katoļu mācītājiem, kuru liela daļa bija no Polijas.

⁷⁶ Te noderīgas ir paralēles ar polabu tekstiem.

Citādu izskaidrojumu piedāvā Kortlands (*Kortlandt*, 1974). Pēc viņa domām, svītriņa norāda garu uzsvērtu patskani un kāpjošo elementu divskanī, jo šādi skatīta prūšu valodas uzsvaru sistēma labāk saskanētu ar hipotēzēm par uzsvaru sistēmas attīstību baltu – slāvu laikmetā un austrumbaltu valodās. Lai izskaidrotu, kāpēc dubultoti līdzskanī tik bieži ir atrodami pirms gariem uzsvērtiem patskaniem, kas iezīmēti ar svītriņu (piem., *billit* ‘runāt’, *skellānts* ‘vainigs’), Kortlands izsaka pienēmumu, ka dubultotie līdzskanī norādījuši, ka *nākamā* zilbe ir uzsvērta. Šo Kortlanda hipotēzi var apstiprināt tikai cita hipotēze (t. i., par uzsvaru sistēmas attīstību, ko noteikusi dažādu “likumu” darbošanās); bet vēl vairāk mulsina fakts, ka Kortlands nav nēmis vērā Riseviča minētos vēsturiski filoloģiskos apsvērumus; turklāt nešķiet ticami, ka Villa rakstītajā enhiridionā pēkšni tik radikāli varētu būt mainīta nozīme līdzskanu grafiskajam dubultojumam, kas vācu rakstības iespайдā jau kopš vissenākajiem prūšu valodas tekstiem norādījis, ka *iepriekšējā* zilbe ir īsa.

Riseviča (*Rysiewicz*) uzsākto pētījumu virzienu turpina Smočiņskis (*Smoczyński*), kurš salīdzina identiskus teksta fragmentus, kas atrodami pirmajos divos katehismos un enhiridionā. Viņš uzskata, ka uzsvara vieta norādita, lietojot dažādus paligburtus, un tādējādi Smočiņskis papildina tradicionālo prūšu valodas “akcentogrammu” sarakstu (kurā līdz tam bija iekļauti tikai dubultoti līdzskanī, horizontālā svītriņa un *<h>*); akcentogrammas viņš klasificē konsonantiskajās un vokāliskajās, bet šīs grupas iedala vēl sīkāk, atbilstoši noteiktām kombinācijām; Smočiņska sistēma šķiet pārāk sarežģīta un tāpēc vismaz pirmajā brīdī nešķiet pārliecinoša⁷⁷. Smočiņskis attīstījis līdz ekstremālām galējibām sava

⁷⁷ Sk. *Smoczyński* 1989d, 128 – 132; 1990a. Konsonantisko akcentogrammu tālakais iedalījums: a) postgeminācija (piem., Enh. *bitas*, *drūktai* : Kat. *be-tt-en* ‘vakara’, *dru-ck-tai* ‘stingri’); b) īstā ambigeminācija (piem., *<ss-nn>* Enh. *crixti-ss-e-nn-ien* ‘kristības’; *<uw-sch>* Enh. *tawisen*, *tawischen* : Kat. *ta-uu-w-y-sch-en* ‘tuvākais’ un daudzi citi gadījumi); c) neīstā ambigeminācija (piem., *<ll-nts>* Enh. *ske-ll-ā-nts* : Kat. *ske-ll-a-nts* ‘vainigs’; tā var būt kombinēta ar svītriņu, piem., *kūmpinna* ‘kavē’ u. c.); d) kvaziambigeminācija (piem., Enh. *absign-a-snēn* : *ebsign-ā-snān* : *sign-a-ss-(n)en* ‘svētit’). Vokāliskās akcentogrammas iedalāmas: a) ligatūra *<y>* un tās varianti *<i>*, *<ē>* (piem., Enh. *ainavīdai*, *bitas* : Kat. *ainaw-y-dan* ‘vienāds’; *bytis* ‘vakara’); b) akcentētie divskanī *<o-u>*, *<a-u>*, *<e-i>*, *<a-i>*, *<i-e>*, *<y-ie>*, *<ie-y>* (piem., *b-ou-sei*, *boū-sei*, *b-au-sei* ‘lai tu esi’, sal. liet. *būsi* ‘būsi’; *klaus-je-itī*, *poklaus-ij-snān*, sal. liet. *klausyti* ‘klausīties’ u. c.);

tautieša Riseviča uzsāktos pētījumus; un, kaut arī minētie piemēri reizēm šķiet pārsteidzoši, var iebilst: ja akcentogrammu mērkis bija atvieglot prūšu valodas tekstu lasīšanu (kas vairākkārt pamatoti uzsvērts arī Riseviča un Smočiņska darbos – *Rysiewicz*, 1938 – 1940, 143; *Smoczyński*, 1990a, 181)⁷⁸, tad jāsecina, ka tik liels daudzums atšķirīgu diakritisko zīmju nu nekādi nevarētu palīdzēt prūšu valodas nepratējiem mācītājiem. Zinātnē bieži tiek izteiktas radikālas teorijas, kam seko tuvināšanās reālajiem faktiem. Šajā gadījumā reālajiem dotumiem visvairāk atbilst Riseviča (*Rysiewicz*) darbs, tāpēc var izteikt cerību, ka tas klūs par pamatu nākotnes pētījumiem.

6.3.2. Verbu un nomenu morfoloģijas elementi

Šeit minēsim tikai galvenās iezīmes, ar kurām prūšu valoda atšķiras no lietuviešu un latviešu valodas. Tās ir sādas: a) saglabātas nekatrās

c) iestarpināts *<e>* (piem., Enh. *dāts* : Kat. *d-ae-czt* ‘dots’; Enh. *tenneison* : Kat. *tan-ae-ss-en* ‘viņu’ ar sablīvējumu *<ae>* un *<ss>*); u. c.

⁷⁸ *Rysiewicz* 1938 – 1940, 143; *Smoczyński* 1990a, 181. Cītēsim Villa priekšvārdū tresā katehisma izdevumam: “*Vermanen derhalbē alle, vnd jedere Vnfere Etzpriester, Pfarrherrn, Prediger vnd Kirchendiener welche in jren befolhenen kirchspilen Preußische leuth vnter sich haben, das sie es auch an ihnen nicht mangeln lassen, sondern in betrachtunge jres beruffs, vnd der hohen not jhres armen Preußischen kirchenvolcks, für welches der ewige Son Gottes so wol, als das aller fürnembt sein heilig Blut vergossen hat, souiel jmmmer möglich sich befleissigen*, das sie nach hiemit gegebner, vnd vorangedruckter anleytung, wie man die Preußische sprech verständiglich lesenfol, auff alle Sontag auß folchē Preußischen Catechismo ein stück, als jetzt die Zehen Gebot, *Das ander mal den Christlichen Glauben, vnd all/o fortan, biß er gar zum endt gebracht, vnnd als denn wider angefangen werd, selbst von der Cantzel fein deutlich ablesen lernē*, oder aber jre Tolcken, wo die lesen können, fürlesen lassen” (izcēlums mans. – P. U. D.). [Atgādināt tādēļ visiem un katram mūsu virspriesterim, mācītājam, spredikotājam un baznīcas kalpotājam, kam tiem uzticētajās draudzēs padoti prūšu laudis, lai vini arī tiem neļautu iztrūkt, bet, nemot vērā savu amatu un savu nabaga baznīcēnu lielo postu, par kuriem mūžīgais Dieva Dēls arīdzan, kā tas visiem zināms, lējis savas svētās asinis, cik vien iespējams censas pēc šeit dotajiem un prieksā nodrūkātajiem norādījumiem, kur izskaidrots, kā prūšu valodā saprotami lasāms, ik svētdienu gan gabalu no prūšu katehisma, gan Desmit Baušlus, gan citu reizi to Kristīgo Ticibu un tā tālāk, līdz tas izņemts līdz galam, un tad atkal no sākuma, paši iemācītos jauki un skaidri nolasit no kanceles vai arī liktu nolasit saviem tulkiem, kuri prot lasīt]; sk. *Mažulis* 1966c, 120 – 121.

dzimtes formas, kas izzudušas austrumbaltu valodās; *b)* pavēles izteiksmes formas (sk. pr. *weddeis* ‘ved!’) atšķiras no lietuviešu un latviešu valodas formām un drīzāk līdzinās slāvu *vedi* t. p.; *c)* vienai no trim prūšu nenoteiksmes galotnēm pr. *-twei* nav atbilstoši lietuviešu un latviešu valodā (un tās izcelsme nav zināma); *d)* dažas arhaiskas īpašības piemīt vietniekvārdiem. Tālāk minēsim galvenās nomeniem un darbības vārdiem raksturīgās iezīmes.

i) Skaitlis. Atrodamas skaidras liecības par vienskaitli un daudzskaitli; tradicionāli uzskata, ka divskaitlis prūšu valodā ir zudis, tomēr izteikts arī pretējs viedoklis. Iespējamās divskaitla formas prūšu valodā apcerējis Endzelins un vēlāk Levins (*Levin*) (piem., pr. *nozy* ‘deguns’; *austo* ‘mute’, sal. ssl. *oycra* t. p., av. *aoštā* ‘divas lūpas’ < ide. *-ō⁷⁹), un arī Vitčaks (*Witczak*) apgalvo, ka atradis *-ā celma divskaitla pēdas Pamedes dialekta⁸⁰. Savukārt *nomina collectiva* pēdas vārdu savienojumā *Stai Gennai* ‘tās sievietes’ saskatījis Palmaitis (*Palmaitis*, 1989b).

ii) Dzimtes. Prūšu valodā (rietumbaltu valodās) ir atrodamas liecības par nekatro dzimti gan ar tiru celmu -o (piem., pr. *wissa* ‘viss’, *debica* ‘liels’), gan ar galotni -m / n (piem., pr. *assaran* ‘ezers’ iepretēji vīriešu dzimtes vārdiem liet. *ēžeras*, latv. *ezers*). Uzskata, ka formas ar tiru celmu ir arhaiskākas par plašāk izplatītajām formām ar nazālo galotni; galotnes pievienošana ir vēlāka parādība, kas, iespējams, notikusi pēc analogijas ar vir. dz. akuzatīvu galotni⁸¹. Tātad prūšu valodā vēl saskatāma triju loceklu sistēma (vīriešu, sieviešu un nekatrā dzimte), kur nekatrā

⁷⁹ Sk. *Endzelins* 1943, 76, 80, 83; *Rūdzīte* 1993, 132, 176; taču šie pienēumi guvuši atbalstu tikai *Levin* 1973, 191; citi par tiem izteikušies skeptiski, sk. *Schmalstieg* 1974a; *Smoczyński* 1988b, 889.

⁸⁰ *Witczak* 1992 uzskata, ka VE *strannay* ‘gurni’ < siev. dz. subst. divsk. **strēnai*, sal. liet. siev. dz. subst. dsk. *strēnos*; *brookay* ‘tādas bikses’ < siev. dz. subst. divsk. **brökai* (aizguvums no vlv. siev. dz. subst. *brōk*), un izvirza hipotēzi, ka minētajos gadījumos galotne -ai, kas atrodama gaidītās -as vietā, ir izveidojusies, jo divskaitla formas ietekmējušas *-ā celma daudzskaitla galotnes.

⁸¹ Sk. *Kazlauskas* 1968, 124; *Mažiulis* 1970, 85. Izteikts arī viedoklis, ka prūšu formas ar -an nav nekatrās dzimtes vārdi, bet uzskatāmas par vīriešu dzimtes vienskaitla akuzatīvu; iespējams, ka vārdnīcas sastādītajam nebija zināms paradums norādit šķirkļu vsk. nom. formas.

dzimte vēl nav saplūdusi ar vīriešu dzimti; nekatrās dzimtes lietvārdi vēl atrodami Elbingas vārdnīcā, bet jau katehismos šīs formas aizstātas vai konkurē ar vīriešu un sieviešu dzimtes formām:

a) pr. nek. dz. *assaran* ‘ezers’, sal. liet. vir. dz. *ēžeras*, latv. vir. dz. *ezers*; pr. nek. dz. *buttan* ‘māja’, sal. liet. vir. dz. *būtas* ‘māja; dzīvoklis’; pr. nek. dz. *eristian* ‘jērs’, sal. liet. vir. dz. *ériūkas*, latv. vir. dz. *jērs, jēriņš*; pr. nek. dz. *meddo* ‘medus’, sal. liet. vir. dz. *medūs*, latv. vir. dz. *medus*,

b) pr. nek. dz. *testamentan* : vir. dz. *testaments* ‘testaments’, sal. liet. vir. dz. *testameñtas*, latv. vir. dz. *testaments*; pr. nek. dz. *wundan* : vir. dz. *unds* ‘ūdens’, sal. liet. vir. dz. *vanduō*, latv. vir. dz. *ūdens*.

iii) Deklinācijas. Prūšu valodā atrodama nomenu locišanas sistēma, kurā ir četri locījumi – nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, akuzatīvs; vokatīva galotnes atšķiras no nominatīva tikai -o celma formās. Jāievēro arī tendence ar akuzatīvu aizstāt ģenitīvu un datīvu locišumus. Tradicionāli uzskata, ka prūšu valodā nav instrumentāla, taču varbūt tā relikti ir saskatāmi personu vietniekvārdū locišanas sistēmā⁸². Lokatīva vietā lietotas prepozīcīonālas konstrukcijas ar priedēkliem (*en* ‘uz, ieks’ ar datīvu vai akuzatīvu), kas, iespējams, radušas vācu valodas ietekmē (tulkojot)⁸³.

Lietvārdi. Prūšu valodas materiālos atrodami nominālie celmi ar attiecīgajām locišumu galotnēm, kas, izmantojot dažādas leksēmas⁸⁴, attēlotas 2. un 3. tabulā.

⁸² Sk. *Smoczyński* 1989d, 109 – 128; 1990b, kur atrodama bibliogrāfija. Instrumentāla konstrukcijas ar *sen* pētījis *Mažiulis* 1968.

⁸³ Spriežot pēc noteiktām formām, var pieņemt, ka pastāvējis arī lokatīvs, piem., *bitai* ‘vakarā’ < *-oi / *-ei, sal. ssl. – ū; sk. *Mažiulis* 1988 – 1993 I, 144; vai arī konstrukcija *an dangonsu*, kas atbilst lat. *in coelis* un ko skaidro kā daudzskaitla lokatīva formas **dang-usu* ‘debesis’ un konstrukcijas ar *en* (dsk. ak.) *danguns* sajaukumu, sk. *Mažiulis* 1988 – 1993 I, 177.

⁸⁴ Alfabetiskā kārtībā: *ackis* ‘acis’, *alu* ‘alus’, *assaran* ‘ezers’, *assis* ‘ass’, *crixianai* ‘kristieši’, *dangus* ‘debesis’, *deiws* ‘Dievs’, *genno* ‘sieviete’, *grikas* ‘grēks’, *kermens* ‘kermenis’, *kurpe* ‘kurpe’, *lauxnos* ‘zvaigznāji’, *meddo* ‘medus’, *median* ‘mežs’, *menschon* ‘miesas’, *naktin* ‘nakti’, *nautei* ‘vajadzibai’, *peles* ‘peles’, *rikijs* ‘kungs’, *semen* ‘sēkla’, *semimē* ‘zeme’, *smunents* ‘cilvēks’, *spīgsnā* ‘pirts’, *sunos* ‘dēls’, *teisi* ‘gods’, *tickray* ‘patiesi’, *wirdai* ‘vārdi’.

2. tabula. Vienskaitlis

<i>Celmi</i>	* -o-	* -ā-	* -ē-
nom. vīr. dz.	<i>deiw(a)s</i>	<i>gennō, spigsnā</i>	<i>semmē, teisi</i>
nom./ ak. nek. dz.	<i>assaran</i>		
gen.	<i>deiwas</i>	<i>gennas</i>	<i>teisis</i>
dat.	<i>grīku</i>	[adj. <i>tickray</i>]	<i>semmey</i>
ak.	<i>deiwan</i>	<i>gennan</i>	<i>semmi(e)n</i>
vok.	<i>deiwe</i>		

<i>Celmi</i>	* -i-	* -io-	* -u-	* kons.
nom. vīr. dz.	<i>assis</i>	<i>rikijs</i>	<i>dangus</i>	<i>kērmens</i>
nom./ ak. nek. dz.	<i>median</i>		<i>alu, meddo</i>	<i>semen</i>
gen.	-is?	<i>rikijas?</i>	<i>sunos</i>	<i>kermenes</i>
dat.	<i>nautet-</i>			[divd. <i>giwāntei</i>]
ak.	<i>naktin</i>	<i>rikijan</i>	<i>sunun</i>	<i>smunentin</i>
vok.		<i>rikijs</i>		

3. tabula. Daudzskaitlis

<i>Celmi</i>	* -o-	* -ā-	* -ē-
nom.	<i>grīkai</i>	<i>lauxnos</i>	<i>peles</i>
gen.	<i>grīcan</i>	<i>menschon</i>	
dat.	<i>wīrdemmans</i>	<i>gennāmans</i>	
ak.	<i>grīkans</i>	<i>gennans</i>	<i>kurpins</i>
vok.	-eis?		

<i>Celmi</i>	* -i-	* -io-	* -u-	* kons.
nom.	<i>ackis</i>	<i>rikijs</i>		<i>klente?</i> ⁸⁵
gen.				
dat.	<i>crixtiānimans</i>			
ak.	<i>akkins</i>	<i>rikijs</i>		<i>smunentins</i>

Šeit izklāstīsim tikai dažus ar prūšu valodas nominālo morfoloģiju saistitus jautājumus, uz kuriem vēl nav rasta skaidra atbilde.

⁸⁵ Pisani 1958 kā iespējamus nekatrās dzimtes nominatīvus skaidro VGr formas vsk. *clynth* un VE dsk. *klente*, kur varbūtēji novērojama ide. vājā vienskaitla celma *klint-* un stiprā daudzskaitla celma *klent-* (< **nt*: **ent*) mijā; tāpēc VE *klente* 'govis' = nek. dz. dsk. nom. ar -e < *-a (< *-ə). Tomēr šo interpretāciju nepiemīn ne Toporov 1975 – 1990 IV, 62 – 65, ne Mažiulis 1988 – 1993 II, 217 – 218.

* -o celmi. Vienskaitla nominatīva formas, kurās nav atrodams tematiskais patskanis (sk. pr. VE *deywīs* 1x, III *deiūs* < ide. *-os), varbūtēji izskaidrojamas ar uzsvara ietekmi, t. i., vsk. nom. formā tas ir baritons, bet vsk. ģen. formā oksitons (taču nedrīkst aizmirst arī grūti izskaidrojamo formu vsk. nom. III *deiwas* 1x)⁸⁶. Par vsk. ģen. formu izteiktī atšķirīgi viedokli: tā atzīta par arhaisku formu (sk. ide. *-osjo)⁸⁷ vai, gluži otrādi, par inovāciju (pēc Leskīna (*Leskien*) domām, šī galotne ir sekundāra un pārnemta no *-ā- celma)⁸⁸; dsk. ģen. ar galotni -an atšķiras no liet. -u, latv. -u < *-un. Par vsk. dat. formām sk. 2.2.1.v; dsk. dat. formām ar galotni -mans blakus atrodama pronominalas fleksijas galotne -mas (piem., *ioū-mas* 'jums', sal. sliet. -mus > liet. -ms). Vsk. ak. pr. -an = liet. -q < *-an, latv. -u < *-uo < *-an; dsk. ak. formas ar galotni -ans atšķiras no lietuviešu un latviešu valodas formām vokālisma ziņā, sal. liet., lat. -us < *-uns / -ons.

* -ā celmi. Šķietami daudzveidīgās vsk. nom. galotnes pr. <-o / -ā : -a / -ū> visas ir uzskatāmas par atvasinātām no *-ā, turklāt -o atrodama tikai katehismos, bet -ū atrodama tikai pēc labiālajiem un velārajiem līdzskāniem Sembas dialektā.

* -ē celmi. Vsk. ģen. neuzsvērtā galotne <-is> varbūt jāskaidro kā /-ēs/. Vsk. dat. galotne pr. -ei, kas atrodama -i vietā, iespējams, atzīstama par neoformāciju pēc -ā celma parauga. Dažādi viedokli izteiktī par dsk. ak. galotni: Stangs (*Stang*) piekrit Endzelīna senākajam skaidrojumam, ka forma *kurp-ins* 'kurpes' veidota pēc analogijas ar dsk. nom. **kurpīs*, Šmālstsīgs (*Schmalstieg*, 1976, 160) to uzskata drīzāk par vācu valodas ietekmē pārveidotu pr. -ens.

* -i celmi. Šmālstsīgs (*Schmalstieg*, 1990) ir norādījis, ka vsk. ģen. galotni -is var interpretēt kā dalāmo genitīvu.

⁸⁶ Pastāv arī hipotēze, ka abām šīm galotnēm ir kopīga izcelsme un tās, tāpat kā to atbilstes citās ide. valodās, attīstījušās no vienām un tām pašām pirmformām ar formantu *-s, kam bijusi ergativa funkcija, t. i., tās attiecīnāmas uz laikaposmu, pirms bija izveidojusies nominatīva struktūra (sk. 2.2.1.iv, 2.3.3.i).

⁸⁷ Diskusijas par šo jautājumu plašāk pieminētas 2.2.1.v. Sk. arī *Schmalstieg* 1976, 88 – 89, 144.

⁸⁸ *Girdenis, Rosinas* 1977, 3, 7 apgalvo, ka senās prūšu fleksijas vsk. ģen. galotne -o atspogulojas paralēlajās formās III *Butta Tawas* un *Buttas Taws* 'namatēvs' un Bāzeles fragmentā atrodamajā vārdā *pēnega* (sk. 10.1.1.). Vēl liecības par to saskatāmas *kas arrientlāku*, kas atbilst liet. *kas aria ant lauko* 'kas ar uz lauku', sk. *Schmalstieg* 1976, 168.

*-u celmi. Par tiem saglabājies īpaši maz liecību. Atrodamas grūti interpretējamas, atšķirīgi pierakstītas vsk. ģen galotnes: <-as / -os / -ons>; pēdējā no tām ir labojama par <-ous> = /-aus/, sk. pr. II <sounons> = *sounous* ‘dēla’⁸⁹.

Konsonantiskie celmi. Konsonantisko celmu vsk. nom. atrodamas gan formas ar tīru celmu (bez galotnes), gan ar galotni -s. Pirmajam tipam pieder, piem., pr. *brote* ‘brālis’, *duckti* ‘meita’, varbūt arī *mūti* ‘māte’ u. c., tāpat kā lietuviešu valodas lietvārdi ar -n- / -r- (piem., liet. *móté* ‘māte’, *duktē* ‘meita’, *vanduō* ‘ūdens’, *akmuō* ‘akmens’); latviešu valodā šis nominālais tips ir pārveidots (piem., latv. *māte* pieder -e celmam; *ūdens*, *akmens* pārgājuši -(i)o- celmā). Otrajam tipam pieder, piem., pr. *kērmens* ‘ķermenis’, *smunents* ‘cilvēks’, turpreti lietuviešu valodas nominālajā paradigmā šis tips ir zudis (vienīgais izņēmums varbūt ir *viešpats* ‘kungs’), bet saglabājies divdabja paradigmā (piem., liet. *rašqs* < **rašants* ‘rakstošs’).

Iepriekš minētie uzskati raksturīgi “tradicionālajiem” prūšu valodas pētijumiem, taču vēl jāpiemin pētijumi, ko šobrīd veic Smočinskis (*Smoczyński*), veidodams zināmā mērā “alternatīvu” ainu. Poļu zinātnieks pagaidām ir izteicis provizoriskus secinājumus, proti, katehismu tekstu fleksija atspoguļo ne tik daudz dzīvās valodas faktus, bet ir tulkotāja māksligi radīta pēc vācu valodas parauga, izmantojot pakāpeniski izzūdošas valodas formas⁹⁰. Daudzas prūšu valodas formas, kuras agrāk tradicionāli skaidroja, salīdzinot ar lietuviešu valodu, Smočinskis šādā skatījumā interpretē kā radušās vācu valodas ietekmē.

Īpašības vārdi. Nenoteiktie īpašības vārdi iedalāmi trijās tematiskajās grupās (*-o, *-i, *-u celmi), no kurām tikai pirmajā saskatāms skaidrs dalijums dzimtēs (piem., vīr. dz. vsk. nom. *labs*, siev. dz. vsk. ak. *labban*, nek. dz. vsk. nom. *labban* ‘labs’), savukārt par divu pārējo grupu paradigmām saglabājušās tikai fragmentāras liecības. Noteikto (pronominālizēto) īpašības vārdu formas sastopamas reti (piem., *dengnennissis* ‘debesu’)⁹¹. Par arhaiskām uzskata šādas iezīmes: saglabājusies nekatrā

⁸⁹ Šis viedoklis pausts jau *Berneker* 1896, 188; *Trautmann* 1910, 239, 433; *Smoczyński* 1988b, 890.

⁹⁰ Sk. *Smoczyński* 1994a, 236: “Sztucznie przez tłumaczy skonstruowana replika podstawy niemieckiej w formach języka, który wychodził z użycia.”

⁹¹ Sk. *Endzelins* 1943, 90.

dzimte, vīriešu dzimtes vsk. dat. galotne -smu atšķiras no nominālās deklīnācijas, saglabājušies -i celmi (piem., *arwīs* ‘ists; patiess’; sal. ssl. *ravb-nb*). Salīdzināmā pakāpe visbiežāk veidota ar formantu -ais- (piem., dsk. ak. *uraisins* ‘vecākus’ iepreti *urs* ‘vecs’), taču enhiridionā atrodama arī forma *muīsieson* ‘lielāks’, kas atgādina lietuviešu formas ar -esn-is⁹²; vispārāko pakāpi veido ar formantu *ucka* un īpašības vārdu pamata pakāpē vai īpašības vārdu un apstākla vārdu salīdzināmajā pakāpē (piem., vsk. ak. *ucka kuslaisin* ‘visvājāko’, sal. liet. *kūšlas* ‘vārgs’), savukārt no formām ar piedēkli *-mo- darināti daudzi vārdi (piem., vsk. ak. *auktimmien* ‘augstāko’, *auctimmiskū* ‘vara’ < **augtim-*, sal. liet. *āugti* ‘augt’).

Vietniekvārdi. Tradicionāli valda uzskats, ka daži vietniekvārdi izveidojušies, saplūstot atšķirīgiem celmiem; tādējādi no *so un *to izveidojas norādāmais vietniekvārds ‘tas’ (sk. pr. vīr. dz. *stas*, siev. dz. *sta* / *stā* / *stai*, nek. dz. *sta*), savukārt no saknēm *tas un *anas izveidojušies personu vietniekvārdi ‘viņš, viņa’ (sk. pr. vīr. dz. *tāns* < **tān-a-s*, siev. dz. *tannā* / *tennā*)⁹³. Atšķirībā no lietuviešu un latviešu valodas prūšu valodā pastāv šādi pronominālie veidojumi: *subs*, *sups* ‘pats’ (sal. ssl. *sobb* ‘raksturs’); anaforiskie enklītiskie vietniekvārdi (vsk. ak.) *din*, *dien* ‘to, viņu’, kuri atzīstami par inovāciju, kas kopīga ar irānu valodām (sal. av. *dim* t. p.)⁹⁴; kā arī saliktie vietniekvārdi *kawids* ‘kurš, kāds’, *stawids* ‘tāds’, kur otro elementu veido sakne *vida-*, sal. latv. *veids*, liet. *vēidas* ‘seja’. Sastopami jautājamie vietniekvārdi vīr. dz. *kas* ‘kas, kurš’ un siev. dz. *quai*, *quoi* ‘kura’. Vēl jāuzsver, ka no lietuviešu un latviešu valodas vietniekvārdu locīšanas sistēmas visvairāk atšķiras dažas norādāmais vietniekvārda *stas* galotnes (piem., vīr. dz. un nek. dz. vsk. dat. *stasma*, -u, turpreti liet., latv. *tam*, sal. sind. *tásmai* < *-smoi⁹⁵)

iv) Darbības vārdu locīšana. Daudzas darbības vārdu locīšanas sistēmas īpatnības joprojām ir neskaidras galvenokārt divu iemeslu dēļ: pirmkārt, liecības ir fragmentāras un nav pārstāvētas visas paradigmu

⁹² Sk. *Endzelins* 1943, 91; *Schmalstieg* 1972.

⁹³ Ticami ir arī citādi izskaidrojumi, piem., sastatot prūšu formas ar liet. dial. *stas*, sk. *Rosinas* 1988 – 1993 I, 207 – 208.

⁹⁴ *Beneviste* 1933; *Mažiulis* 1988 – 1993 I, 202 – 203.

⁹⁵ Plašāk sk. *Schmalstieg* 1971; *Michelini* 1991c.

formas, bet par otru iemeslu uzskatāma tradicionālā tendence prūšu valodas dotumus saistīt ar kategorijām, kas pastāv citās baltu valodās.

Personu galotnes. Netiek izšķirtas primārās un sekundārās galotnes, toties šķir tematiskās un atematiskās galotnes. Novēroti bieži gadījumi, kad III personas galotne attiecīnāta arī uz pārējām vienskaitļa personām. Shematiski prūšu valodas darbības vārdū galotnes var attēlot šādi:

	Atematiskās:	Tematiskās:
vsk. I pers.	<i>asmal</i> , <i>asmu</i> , <i>asmau</i>	<i>imma</i> (< *-ā < * -o)
vsk. II pers.	<i>assei</i> , <i>assai</i> , <i>asse</i>	<i>giwassi</i> , <i>giwasi</i> ; <i>waissei</i> , <i>waisse</i> [fut. <i>postāsei</i>] (< * -sei < * -si)
dsk. I pers.		<i>inmimmai</i> (< * -ma + -i < * mē)
dsk. II pers.		<i>immati</i> , -te, -tei (< * -tē)
III pers.	<i>asti-ts</i> : <i>ast</i>	<i>imma</i> (< * -a-Ø) ⁹⁶

Šķiet, ka elementa *-ts* pronominālais lietojums tagadnes formās (piem., III pers. *astits* : *ast* ‘ir’) ir fakultatīva parādība; šo elementu uzskata par sākotnēji anaforisku partikulu (**tas* vai **dis*) un par prūšu inovāciju, kam paralēles saskatāmas senslāvu valodā⁹⁷. Pastāv arī īpatnējas preterīta formas ar galotni *-ts* (piem., III pers. *billāts* : *billa* ‘teica’), par kurām ir izteikti dažādi pienēnumi⁹⁸.

Izteiksmes. Blakus istenības izteiksmei saglabājušās arī dažas senā optatīva formas, kas lietotas paveles izteiksmes nozīmē, to vsk. un dsk. II pers. galotnes ir *-ais* : *-aiti* (ide. *-oj-, sal. ssl. *beri*, *berēte* < **beroi*, *beroite*; sal. gr. φέροις, φέροιτε ‘nes, nesiet!’), *-eis* : *-eiti*, *-is* (piem., pr. *wedais* ‘ved!’, *immais* ‘nem!’, *immaiti* ‘nemiet!’). Vēl attīstījušās divas teikumā savstarpēji saistītas izteiksmes: *a)* tā sauktais “optatīvs”, kas atrodams virsteikumā un izsaka runātāja gribu vai vēlēšanos; to veido ar formantu *-sei-* vai ar tā alografiskajiem variantiem (pastāv acīmredzama formantu *-sei-* vai ar tā alografiskajiem variantiem (pastāv acīmredzama formantu *-sei-* vai ar tā alografiskajiem variantiem (pastāv acīmredzama formantu *-sei-* un semantiskā saistība ar nākotnes formantu *-s- un paveles formālā un semantiskā saistība ar nākotnes formantu *-s- un paveles

⁹⁶ Sk. *asmal* u. c. no *boūton* ‘būt’; *imma* u. c. no *imt* ‘nemt’; *giwassi* u. c., sal. liet. *gyvēnti* ‘dzīvot’; *waissei* u. c. no *waist* ‘zināt’. Plašāk sk. *Bezzenberger* 1907, šīs darbs joprojām nav zaudējis vērtību; kā arī *Schmalstieg* 1970; 1974a, 148 – 153; 1976, 198 – 218.

⁹⁷ Sk. *Kazlauskas* 1968; *Smoczyński* 1988b, 893 – 894.

⁹⁸ Par šo jautājumu visaptverošu priekšstatu var gūt *Schmalstieg* 1992b.

izteiksmes formantu *-ei-), piem., pr. *audasseisin*, *audasei* iepreti ne-noteiksmei *audāt sien* ‘notikt’; *b)* tā sauktais “kondicionālis”, kas atrodams paligteikumos un izsaka darbības apstāklus, to veido ar formantu *-lai*⁹⁹, pievienojot to nenoteiksmes celmam (piem., *boūlai* ‘būtu’ iepreti *boūton* ‘būt’). Tātad apkopojot varam teikt, ka prūšu valodai piedēvētas šādas izteiksmes: indikatīvs (tam ir tagadnes, pagātnes un nākotnes laiku formas), optatīvs un kondicionālis¹⁰⁰; tradicionāli uzskata, ka prūšu valodā nav atrodamas liecības par atstāstījuma izteiksmi (*modus relativus*)¹⁰¹.

Tagadne. Tā ir saglabājusies salidzinoši labi. Viena no galvenajām tagadnes īpatnībām ir atematiskā tipa pastāvēšana (piem., pr. *ast* : *astits* ‘ir’ no *boūton* ‘būt’, sal. liet. *ēsti* no *būti* t. p.; pr. *dāst* ‘dod’ no *dāt* ‘dot’, sal. liet. *duost(i)* no *dīoti* t. p.; pr. *ēit* ‘iet’, sal. liet. *eit(i)* ‘iet’ no *eīti* ‘iet’). Tagadnē pastāv trīs tematiskās grupas: *a)* ar *-a-* (piem., pr. *imma* ‘nem’ no *īmt* ‘nemt’, sal. liet. *īma* no *īmti* t. p.); *b)* ar *-ā-* (piem., pr. *laīku* ‘tur’ no *laikūt* ‘turēt’, sal. liet. *laīko*, bet *laikyti* t. p.); *c)* ar *-i-* (piem., pr. *turri* : *turrei* [vinam] ir; vajag’ no *turrit* ‘būt (piederības nozīmē); vajadzēt’, sal. liet. *tīri*, bet *turēti* t. p.)¹⁰².

Nākotne. Vienīgā sigmatiskās nākotnes forma ir III pers. *postāsei* ‘klūsi’ (< **pa-stā-s-sei*, sal. liet. *pastōsi* no *pastōti* ‘ienemt bērnu’), taču izteikts pienēmums, ka sigmatiskās nākotnes formas slēpjas arī optatīva formās *ebsignāsi* ‘lai svētī’, *pokunsi* ‘lai sargā’, kas atrodamas kādā enhiridiona teikumā. Citādi atrodamas vienīgi analitiskās nākotnes formas, kas veidotās ar *wīrst*, *wīrstai* (vai to alogrāfiem) ‘klūst’ un darāmās kārtas pagātnes divdabi (piem., *pergubuns wīrst* ‘kommen wird, atnāks’, sal. *gubas* ‘gegangen, aizgājis’); uzskata, ka šī konstrukcija ieviesusies vācu (vai polu) valodas iespaidā¹⁰³.

Preterīts. Zināmas tikai III pers. formas, ko veido ar tiem pašiem piedēkļiem *-ē, *-ā, ko izmanto lietuviešu un latviešu valodā (piem.,

⁹⁹ Par piedēkli *-lai-* un tā atbilstībām austrumbaltu un slāvu valodās sk. *Toporov* 1975 – 1990 IV, 418 – 436.

¹⁰⁰ Prūšu valodas izteiksmju klasifikāciju, balstoties uz teksta semantisko analizi, sk. *Michelini* 1987.

¹⁰¹ Pretēju viedokli paudis *Palmaitis* 1989a.

¹⁰² Dažādos aspektos veiktu darbības vārdū celmu analīzi sk. *Kortlandt* 1987 un *Ostrowski* 1994.

¹⁰³ Sk. *Euler* 1994.

pr. *kūra* ‘radīja’, *ismigē* ‘aizmiga’ iepretī liet. *kūrē, užmigo* t. p.); īpatnējas ir vienzilbīgo garo sakņu preterīta formas (piem., *dai* ‘deva’, *postāi* ‘kluva’), kam paralēles saskatāmas lietuviešu valodas dienvidastrumu izloksnēs (sal. liet. *dėjo, stójo* t. p. < **stājā-*, **dējā-*)¹⁰⁴.

Nenoteiksmē. Prūšu valodā atrodamas trīs nenoteiksmes galotnes: *-t* (< *-ti* < **-tei*, piem., *boūt*, sal. liet. *būti* ‘būt’), *-ton* : *-ton* (< **-tum*, piem., *boūton* ‘būt’, sal. liet. *supīnu būtu*), *-twei* (< **-tu-ei*, piem., *dātwei* ‘dot’, sal. sind. *dhātave* ‘likt’), ko tradicionāli uzskata par ekvivalentām¹⁰⁵. Rekonstruēti četri divdabju tipi: *a)* tagadnes darāmās kārtas divdabis ar *-nt*, piem., pr. *skellānts*, sal. liet. *skeliqas* < **-an(t)s* ‘parādā esošs’; *b)* tagadnes ciešamās kārtas divdabis ar *-ma*; vienīgā saglabājusies forma ir pretruniga, sk. pr. *poklausimanas*, kas tradicionāli tiek saistīta ar gr. -μένο-, sind. *-māna-*¹⁰⁶; *c)* pagātnes darāmās kārtas izveidojies, pielidzinot šo formu pārējām paradigmas formām (sal. liet. *vīr. dz. vsk. nom. buvēs* ‘bijis’, bet *vīr. dz. vsk. gen. buvusio* ‘bijuša’); *d)* pagātnes ciešamās kārtas divdabis ar *-ts* (< **-tas*), *-ta, -ton*, sal. liet. *-tas, -ta*.

6.3.3. Sintakses īpatnības

Jau sen ievērots, ka prūšu valodas teksti ir pedantiski un burtiski pārcēlumi un tikai pavism reti atrodamas atkāpes no tulkojumiem vācu oriģināliem; varbūt tieši tāpēc šī joma ir ļoti maz pētīta¹⁰⁷. Tātad tieši prūšu valodai raksturīgās iezīmes jāmeklē tajos retajos teksta fragmentos,

¹⁰⁴ Sk. Zinkevičius 1966, 353 – 355; Smoczyński 1974.

¹⁰⁵ Kortlandt 1990 izteikts pienēmums, ka *-ton* jau aizvēstures laikmetā sācis aizstāt formas ar *-twei*, vispirms gadijumos, kur darbības vārdam nebija papildinātāja akuzatīvā, taču locījumu nozīmju sajukums apturēja šo procesu neilgi pirms tam, kad šī galotne bija izzudusi pilnībā.

¹⁰⁶ Smoczyński 1986c ierosina labojumu *poklausinnamas* : **klausinna* iepreti nenoteiksmei *klausiton* ‘paklausīt’.

¹⁰⁷ Endzelins 1943, 130 tikai pavism isi piemin prūšu valodas vārdū kārtību. Un, protams, tā nav nejaušība, ka prūšu valodas sintaksei veltītu nodalu nevar atrast ne Schmalstieg 1976; Kabelka 1982; nedz arī Eckert, Bukevičiūtė, Hinze 1994; tā toties atrodama Smoczyński 1988b, 897 – 898.

kur prūšu teksts atšķiras no vāciskā; taču tādu gadijumu ir ļoti maz, piem., teikums v. *Ob du... unfleyſſig geweſtſeyſt* iepreti teikumam, kas atrodams pr. III 67, 4 – 5 *Anga toū... nifeilewingis assai boūuns* ‘ja tu ... slinks esi bijis’, kur redzams, ka šajā prūšu valodas paligteikumā atšķirībā no vācu teksta palīdzdarbības vārds *assai* atrodas pirms darbības vārda.

Tomēr lielākajā daļā gadijumu vācu valoda ir acīmredzami ietekmējusi prūšu tekstu. Ipaši labi tas saskatāms locījumu sintaksē; piemēram, pirmā baušļa tekstā prūšu valodā nolieguma teikuma objekts nav ģenitīvā (sk. 3.1.3.iii): pr. *Tuo ni tur kittans deiwans turryetwey* vācu konstrukcijas *Du sollt nicht ander götter haben* ietekmē, jo pastāvēja tendance ar akuzatīvu aizstāt citus locījumus, bet vispirms ar prepozicionālām akuzatīvā konstrukcijām tika aizstātas senās instrumentāla un lokatīva formas. Tāpat arī norādāmo vietniekvārdru biežo lietojumu parasti izskaidro ar vācu valodas ietekmi, un ar šo parādību ir saistīts jautājums, vai prūšu valodā ir pastāvējuši artikuli. Sk. piemērus no enhiridiona: v. *Das Erste Gebot* un pr. *Stas Pirmois Pallaips* ‘pirmais bauslis’, kur varētu saskatīt noteikto artikulu, vai v. *Vnd ein ewiges Leben* un pr. *bhe ainan prābutskan gjawan* ‘un mūžīgu dzīvi’, kur saskatāms nenoteiktais artikuls. Gan klasiskajās prūšu valodas gramatikās, gan vēlākos darbos un pat itāliski tieši šim jautājumam veltitos apcerējumos joprojām nav rasta skaidra atbilde uz jautājumu, vai artikulu var uzskatīt par prūšu valodai raksturīgu iezīmi. Viedokli ir atšķirīgi: daži to uzskata par prūšu valodas autentisku iezīmi¹⁰⁸, bet citi uzsver, ka tas lietots tikai fakultativi¹⁰⁹, vēl citi to uzskata par tulkojātu pieļautu kļūdu¹¹⁰ vai uzsver, ka artikula lietojums ir divvalodības apstākļos pēc vācu valodas parauga radies sintaktiskais kalks¹¹¹ (čoti līdzīga situācija vērojama veclatviešu rakstu valodā, turpreti šādu parādību nav lietuviešu valodā tai pašā laikā tapušajā Vilenta tulkojumā).

¹⁰⁸ Trautmann 1910, 260.

¹⁰⁹ Rosinas 1988, 60 – 61; Michelini 1988b, 1989, 1991c, pēc Mikelini domām, prūšu teksti uzskatāmi par “paligtulkojumiem”, lai prūšu lasītājs vārdam spētu sekot lidzī vienā tekstam.

¹¹⁰ Endzelins 1943, 11; Schmalstieg 1971, 134.

¹¹¹ Smoczyński 1988b, 897 – 898; Parenti 1995c atrodams visvairāk materiālu un visplašākā bibliogrāfija par šo jautājumu.

6.3.4. Leksika

Trūcīgie prūšu valodas leksikas dotumi ir līdz šim visvairāk pētīti, joma¹¹²; mēģināts noteikt vissenāko baltisko un indoeiropieisko slāni, kā arī novērtēt, cik lielā mērā ietekmējušas citas valodas¹¹³.

i) Arhaismi. Prūšu valodā ir vārdi, kuriem nav paralēlu lietuviešu un latviešu valodā, un parasti tos uzskata par baltu (un ide.) arhaismiem, piem.,:

pr. *aglo* 'lietus': liet. *lietus*, latv. *lietus*; pr. *dadan* 'piens': liet. *pienas*, latv. *piens*; pr. *garbis* 'pakalns; kalns': liet. *kalnas*, latv. *kalns*; pr. *kērdan* 'laiks': liet. *laikas*, latv. *laiks*; pr. *pintis* 'cels': liet. *kelias*, latv. *cels*, u. c.

No XIII – XIV gs. saglabājušies leksikas dotumi skaidri atklāj rietumbaltu dienvidu (prūšu, jātvingu) un ziemeļu (kuršu) cilšu radniecību; par to liecina daži tikai šiem baltu dialektiem raksturīgi leksikas elementi: piem., pr. *dongo* ‘loks’ : (krš. >) latv. *danga*; pr. *kelan* ‘rats’ : krš. **cela* < **kela*- t. p. (piem., latv. *du-celes* ‘divriči’); kopīgas morfoloģiskās iezīmes (piem., pr. *berse* ‘bērzs’, *warne* ‘vārna’ : (krš.>) latv. dial. *bērze*, (krš.>) latv. dial. *värne*); varbūt arī dažas fonētiskās ipatnības, piem., **k* un **g* velāra izruna pirms palatāla patskaņa, kas droši vien senatnē bija raksturīga gan prūšu, gan kuršu valodai¹¹⁴.

Sistemātisku un visaptverošu lietuviešu un prūšu izoglosu izpēti ir veikusi Ademollo Galjāno (*Ademollo Gagliano*, 1991 – 1992), vina klasificējusi un vēsturiski etimoloģiskā aspektā analizējusi savstarpēji saistītos prūšu un lietuviešu leksiskos elementus, kas nav atrodami latviešu valodā un nav radušies citu valodu iespaidā. Darbam tomēr pievienots salidzinājums ar latviešu valodas atbilstošajiem vārdiem (ieskaitot kursismus un lituānismus). Tādējādi noteiktās 35 prūšu – lietuviešu

¹¹² Par salikto nomenu morfoloģiju rakstījusi *Serafini Amato* 1992. Mēģinājums analizēt prūšu valodas frazeoloģiju atrodams *Eckert* 1992b. Leksikas pētījumus sk. arī *Mańczak* 1987b.

¹¹³ Ipaši daudz informācijas par šo jautājumu var atrast prūšu valodas leksikas etimoloģiskajos aprakstos: piem., *Endzelins* 1943; *Toporov* 1975 – 1990; *Mažiulis* 1988 – 1996 un daudzos Smočińska darbos (*Smocziński*, sk. iepriekš).

114 Sk. Mažiulis 1981c.

atbilstmes tālāk iedalītas divās apakšgrupās: tādās, kam nav iespējams atrast atbilstošu latviešu valodas vārdu, un tādās, kam latviešu valodā viegli atrodamas atbilstmes un kas lauj izteikt hronoloģiskas dabas secinājumus. Daži aizguvumi no prūšu valodas atrasti arī tā paša laikaposma senajos lietuviešu valodas tekstos¹¹⁵, īpaši Bretkūna (*Bretkūnas*) darbos (piem., *malūnas* < pr. *malunis* ‘dzirnavas’, *pāvirpas* < pr. *pouvrps* ‘nabags’, *ušēs* < pr. *usts*, *uschts*, *wuschtis* ‘nedēļa; dzemdības’, ar tiem saistīts *ušininké* ‘dzemdētāja, nedēļniece’, sal. v. *die Wochen, in den Wochen sein*).

ii) Atbilstības ģermānu un slāvu valodās. Pētījumi šajā jomā vērsti divos virzienos: cenšoties noskaidrot attiecības aizvēstures laikmetā un rekonstruēt formas, par kurām nav saglabājušās liecības; un pievēršot uzmanību vēsturiskajiem laikiem un pētot attiecības starp formām, kas atrodamas rakstos. Prūšu valodu senākajā posmā salīdzina galvenokārt ar seno poļu valodu un vēlāk ar vidusvācu dialektiem, kas dažādos iekarojumu posmos izplatījās Vācu ordena kolonizētajās zemēs¹¹⁶.

Gotu valoda. Mēģinot izvirzīt hipotēzi par baltu un gotu kontaktiem, vēsturiskos un arheoloģiskos priekšnoteikumus ir aplūkojis Gudavičs (*Gudavičius*, 1981), izmantojot daudzu pētnieku darbus (O. Almagrens, B. Nermans, K. Jaždževskis – *Almagren, Nerman, Jaždziewski*), bet īpaši lielu ieguldījumu šī jautājuma izpētē devis Kmeciņskis (*Kmeciński*, 1962), kurš atbalsta pienēmumu par gotiem piedēvējamu arheoloģisko iezīmju izplatību no Gotlandes salas līdz Elbas lejtecei, Pomerānijai, Mazūrijai, Volinijai un līdz pat Melnajai jūrai. Gotu apmešanos Elbas lejtecē saista ar pēdējiem gadsimtiem pirms mūsu ēras, bet to pārvietošanos Vislas virzienā – ar m. ē. I gs.; ari senajos rakstu avotos nav ziņu, kas runātu preti pienēmumiem, ka ap ēru mijū goti uzturējušies pie Vislas lejteces, bet m. ē. I gs. tie uzturējušies Austrumpomerānijā. Tādējādi visai droši var apgalvot, ka laikā no m. ē. I līdz II gs. notikuši gotu, slāvu un baltu kontakti. Par šo saskarsmi liecina prūšu valodā atrodamie ģermānismi, kuriem pirmsais uzmanību pievērsa Būga, kas tos iedalija tiešajos un netiešajos (t. i., ar slāvu valodu starpniecību

¹¹⁵ Par šo jautājumu (pēc Būgas) interesējies *Sabalaiuscas* 1966a, 110 – 113.

¹¹⁶ Tradicionālie uzskati par šo jautājumu izklāstīti *Endzelins* 1931b [= 1970], kur atrodama bibliogrāfija līdz 1929. gadam.

pārnemtajos) aizguvumos (piem., pr. *brunyos* ‘brūnas’ < sav. *brunja* t. p.; pr. *bile* ‘cirvis’ < vlv. *bile* t. p.; pr. *reisan* ‘reize’ < vlv. *reise* t. p.; u. c.), bet vēlāk tos pētīja Otrebskis (*Otrebski*, sk. 3.1.2.). Un tomēr ir visai strīdīgi un, galvenais, spekulatīvi aizguvumus pamatot tikai ar rekonstruētām formām, kuras valodā nav saglabājušas; tāpēc jāatgādina, ka par aizguvumiem pilnīgi droši var runāt vienīgi tad, ja ir zināma konkrētā citas valodas forma, no kuras vārds aizgūts¹¹⁷.

Vidusaustrovācu valoda. Lielākā daļa vidusvācu valodas vārdu prūšu valodā aizgūti laikā no XIII līdz XIV gs., kad notika šīs baltu taujas kolonizācija un asimilācija. Lielākā daļa slāvismu ir aizguvumi no polu valodas, un visticamāk, ka tie prūšu valodā pārņemti Pamedē (Pomezānijā), kur kontakti starp šīm divām valodām bija visaktivākie (sk. tālāk). Visspēcīgākā citvalodu ietekme jūtama katehismu tulkojumos, taču nav zināms, cik lielā mērā šī ietekme skārusi sarunvalodu. Visvairāk aizguvumu ir reliģijas semantiskajā laukā (piem., pr. *engels* < v. *Engel* ‘engelis’; pr. *kirki* < v. *Kirche* ‘baznīca’; pr. *retenikan* < v. *Retter* ‘pestītājs’; pr. *dusi* < sl. *duša*; pr. *swetan* ‘pasaule’ < sl. *svět*, u. c.)¹¹⁸, bet ne tikai (piem., pr. *tuckoris* ‘audējs’ < vlv. *tuocher* t. p.)¹¹⁹; bieži sastopami arī kalki (piem., pr. *kāimaluke* ‘piemeklē’ < v. *heimsucht* t. p.; pr. *Sallūban-limitwei* ‘laulību lauzt’ < v. *ehebrechen* t. p.; u. c.). Turklat katehismos novērojama tendence iekļaut arī vāciskas izcelsmes vārdus, kas neatbilst prūšu valodas skaniskajai uzbūvei (piem., pr. *falsch* ‘neīsts’, *jungkfrauen* ‘jaunava’). Savukārt XIV un XVI gs. Vācu ordeņa dokumentos atrasti vairāki prūsiskas izcelsmes vārdi (piem., vlv. *sunde* ‘soda nauda’ < pr. *sündan* ‘sods’, sal. liet. *sañdas* ‘iresmaksi’, ssl. *sōd* ‘tiesa’; vlv. *waidelotte*, *wайделе* ‘pagānu priesteris’ < pr. *waidelotte* t. p.), citi pieci prūsimi noteikti, spriežot pēc to ģeogrāfiskās izplatības (piem., vlv. *Pintsch* / *Pinsch* ‘deglis’ < pr. *pintys* ‘poss (uguns šķilšanai)’, sal. liet. *pintis* t. p.)¹²⁰.

Slāvu valodas. Šajā prūšu valodas izpētes jomā pētnieki vislielāko uzmanību pievērš polu (pirm)valodas ietekmei¹²¹. Pirmos pētījumus šajā

¹¹⁷ Sk. galvenokārt *Gusmani* 1981 – 1983 un jo īpaši *Marchand* 1970, 110.

¹¹⁸ Sk. *Serafini Amato* 1985.

¹¹⁹ Sk. *Dini* 1991a.

¹²⁰ *Ziesmer* 1923, 152 – 155; *Bielefeldt* 1970, 46 – 47; šajā darbā runāts par dažādiem baltismiem vācu valodā. Sk. *Sabalaukas* 1966a, 96 – 100.

¹²¹ Kaut arī ietekme pretējā virzienā bijusi vājāka, daži prūšu izcelsmes vārdi atrasti arī slāvu valodās (piem., ukr. argotisms *geitka* ‘maize’ un tā atvasinājumi, sal. pr. *geytka*, *geitke* t. p.), sk. *Dzendzelevskij* 1976.

virzienā veica Brikners (*Brückner*, 1898) un tālāk turpināja Milevskis (*Milewski*, 1947). Milevskis uzskatīja, ka viduslaikos lehitu ciltis (t. i., kašubi, kujāvi, mazovi) dzīvojušas kaiminos jātvingiem un prūsiem, un viņš lēš, ka 11 % no aptuveni 1800 prūšu valodas vārdiem varētu būt aizgūti no Pomerānijas polu dialektiem. Milevskis pienem, ka šajā teritorijā dzīvojusi liela baltu kopiena; Pamedē (Pomezānija) bijusi prūšu zemju perifērija, un tieši te ieplūduši pirmie aizguvumi no Pomerānijas lehitu dialektiem. Lai atrisinātu neskaidrības, kas saistītas ar dažiem prūšu vārdiem, kurus uzskata par polonismiem, taču kuriem starp polu vēsturiskajām formām nav atrodamas atbilstes, Milevskis izvirza hipotēzi, ka tie aizgūti no polu pirmvalodas formām, par kurām nav saglabājušas liecības. Milevska uzskatus noraida Levins (*Levin*, 1972, 1974) savos darbos, kur analizēti VE slāvismi; Levins uzskata: “*The evidence that exists [a Prusso-Polish bilingual community in Pomesania] is much less definite, less conclusive, more ambiguous than Milewski has regarded it*” (*Levin*, 1974, 72) [Iespēja, ka Pomezānijā pastāvējusi prūšu – polu bilingvāla kopiena, ir visai nenoteikta, nepierādita un drīzāk neskaidra, pretēji Milevska uzskatiem]; Levins pieņem, ka visvairāk slāvismu prūšu valodā ieplūda X un XI gs. Martinovs (*Martynov*, 1982b) uzsver nepieciešamību aplūkot prūšu un slāvu valodu sakarus ne tikai prūšu un polu (pirm)valodas kontaktu kontekstā; viņš pētījis prūšu un slāvu ekskluzīvās izglošas, analizējot prūšu valodas vārdus, kuriem nav radniecīgu formu citās baltu valodās, un atmetot arī iepriekš minētos varbūtējos aizguvumus no polu (pirm)valodas. Tādā veidā baltkrievu valodnieks noteicis septimpadsmit prūšu – slāvu atbilstes (kurām viņš savā īpatnējā teorētiskajā skatījumā norāda saistību ar senitāliem un keltiem)¹²².

Ne tikai Milevska kanoniskajos pētījumos, bet arī Levina un Martinova (*Milewski, Levin, Martynov*) darbos vairākkārt piesauktas rekonstruētās slāvu formas. Tāpēc vēlreiz jāatgādina (sk. iepriekš), cik riskanti ir izvirzīt etimoloģiskas hipotēzes, balstoties tikai uz formām, kas rekonstruētas, spriežot pēc prūšu valodas vārdiem, no kuriem daudzi ir *hapax legomena*, t. i., rakstos pieminēti tikai vienu reizi. Prūšu un slāvu valodu attiecības ir galvenais pētījumu objekts arī nesenajos Smočiņska darbos (*Smoczyński*,

¹²² Minēsim šādi noteiktās prūšu – slāvu atbilstes: pr. *accodis*, *ayculo*, *babo*, *babawo*, *geits*, *kiosi*, *lauxnos*, *luckis*, *maldeniks*, *mealde*, *noūson*, *pokunst*, *pausto*, *paustocaican*, *saltan*, *staytan*, *wanso*, *wutris*.

1988c, 1992a). Smočiņskis visai kritiski izsakās gan par tradicionālajām Miļevska tēzēm, gan par Martinova sastādītajiem vārdu sarakstiem; Smočiņskis uzskata, ka pietiekami daudz uzmanības jāvelti vāciskajai rakstībai (izsakot pieņēmumus par prūšu valodas vārdu fonētisko vērtību) un tāpat procesiem, kas notikuši prūšu valodā, pārveidojot citvalodu izcelsmes vārdus (tas attiecas gan uz aizguvumiem no polu (pirm)valodas, gan no vācu valodas)¹²³. Tādējādi ievērojami samazināts Miļevska minēto aizguvumu no polu (pirm)valodas skaits un arī to pārveidošanās process prūšu valodā attēlots visai atšķirīgā veidā; pēc prūšu valodas materiālu nopietnas filoloģiskās un lingvistiskās analyzes kritiskas piezīmes izsakāmas arī par Martinova sarakstu.

iii) Etimoloģija. Septindesmitajos gados īpaši lielu ieguldījumu prūšu valodas etimoloģiskajā izpētē deva Toporova darbi. Tai laikā krievu zinātnieks sāka publicēt prūšu valodas etimoloģisko vārdnīcu (tās izdošana vēl nav pabeigta), kurā atrodams ārkārtīgi daudz informācijas, precizi attēloti rakstos minētie prūšu vārdi un sniegti skrupulozi etimoloģiskie izskaidrojumi, tāpēc šo darbu varam atzīt par īstu jauno *Thesaurus linguae Prussicae*¹²⁴. Šobrid tiek izdota vēl viena prūšu valodas etimoloģiskā vārdnica, ko sastādījis Mažulis (*Mažiulis*). Lai gan šis darbs nav tik visaptverošs kā minētais Toporova izdevums, šeit toties bieži atrodami atšķirīgi teorētiskie uzskati un īpaši daudz uzmanības veltīts prūšu vārdu morfoloģijai, semantikai un darināšanai¹²⁵; tādējādi šie darbi savstarpēji papildina viens otru un abi ir nepieciešami pētniekam, kas vēlas gūt priekšstatu par kādu prūšu valodas etimoloģijas jautājumu.

¹²³ Sk. iepriekš minētos Smočiņska (*Smoczyński*) darbus; vina viedokli ieteicams salīdzināt ar bieži atšķirīgajiem uzskatiem, kas pausti *Mažiulis* 1988 – 1996 (par šķirkliem līdz P) vai *Toporov* 1975 – 1990 (par šķirkliem līdz L).

¹²⁴ *Toporov* 1975 – 1990 I (A–D), II (E–H), III (I–K), IV (K–L), V (L); varam dedzīgi novēlēt, lai šī kapitālā darba izdošana tiktu pabeigta. No iepriekšējiem pētījumiem šajā jomā jāmin *Nesselmann* 1873.

¹²⁵ *Mažiulis* 1988 – 1996, I (A–H), II (I–K), III (L–P); autors bija paredzējis izdot visu darbu tris sējumos (sk. I sējuma ievadu, 6), taču tagad skaidri redzams, ka sējumu būs vairāk.

7. KATOLICISMA LAIKMETS UN REFORMĀCIJA BALTIJĀ

7.1. DAUDZVALODĪBA UN VALODU SAVSTARPEJĀ IETEKME

Kaut arī XIII gs. Centrālajā un Austrumeiropā izveidojās spēcīga un liela valsts, kuras kodols bija baltu tauta lietuvieši, tomēr neviens baltu dialekts nekluva par galveno šīs valsts valodu, jo visu savas pastāvēšanas laiku (1236 – 1795) Lietuvas Lielkunigaitija bija multietniska kopiena, kurā lietuvieši salīdzinājumā ar citām tautām bija mazākumā. Šādi apstākļi rosināja kultūras un valodas kontaktus un apmaiņu starp dažādām Lielkunigaitijas tautām. Lietuvas valsts dibināšanas bridi tās vadošā ideoloģija bija pagānisms; šī ticība bija veicinājusi noteiktas materiālās un garīgās kultūras attīstību, bet atšķirībā no citām zemēm nebija radījusi rakstu kultūru. Rakstību, kas bija absolūti nepieciešama valsts attīstībai un pārvaldei, sniedza slāvi, kas bija Lielkunigaitijas iedzīvotāju lielākā dala¹.

7.1.1. Ieskats etniskajā un ģeopolitiskajā situācijā

Lietuva un Polija XIV gs. beigās kluva par sabiedrotajām un apvienojās zem viena valdnieka krona – to pirmais kopīgais valdnieks bija lietvietis Jagailis (liet. *Jogaila*), kuru poļi pārkristīja par Vladislavu II. Šai divu valstu savienībai izdevās ne tikai apturēt mongoļu cilšu tālāko virzišanos, bet arī sīvā cīņā sakaut Vācu ordena spēkus pie Tannenbergas –

¹ Plašāku vēstures apskatu sk. *Šapoka* 1936; *Bilmanis* 1951; *Ochmański* 1982; *Wittram* 1973; *Pistoibkors* 1994; *Plakans* 1995. Sk. arī *Varanauskas* 1982; *Tyla* 1986. Tur atrodama arī attiecīgā bibliogrāfija.